

ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ
ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ: ΚΑΤΕΡΙΝΑ
ΠΑΝΑΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ: ΜΑΙΡΗ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

*Πτυχιακή για τη λήψη του πτυχίου στην Κοινωνική Εργασία
από το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας της Σχολής Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας του
Ανώτατου Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Α. Τ. Ε. Ι.) Πάτρας.*

Πάτρα 6 Μαΐου 2003

Επιτροπή για την έγκριση της πτυχιακής εργασίας:

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Η συγγραφή της πτυχιακής εργασίας αποτέλεσε μια δύσκολη και επίπονη πορεία. Θέλω να εκφράσω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη στην οικογένειά μου που με κατάλαβε και στήριξε με ευαισθησία και επιμονή κάθε προσπάθεια για εξέλιξη και δημιουργία. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω ιδιαίτερα στην αδερφή μου για την τεχνική της βοήθεια στη συγγραφή της πτυχιακής εργασίας.

Ευχαριστώ ακόμη ιδιαίτερα τον κ. Κωνσταντίνο Πιτσούνη που σε όλη αυτή την πορεία της συγγραφής της πτυχιακής εργασίας με στήριξε καθώς και για την πολύτιμη βοήθειά του.

Ευχαριστώ επίσης την καθηγήτριά μου, Χαραλάμπους Μαίρη, για την καθοδήγησή της για την καλύτερη δυνατή συγγραφή της πτυχιακής εργασίας.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τον κ. Χαλάτση Ιωάννη για την πολύτιμη βοήθειά του.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι, να εξεταστούν οι επιπτώσεις που μπορεί να επιφέρει η διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στα παιδιά, ξεκινώντας από τη βρεφική ηλικία και φτάνοντας μέχρι και την εφηβική. Πιο συγκεκριμένα έχουν τεθεί οι εξής στόχοι: να εξεταστούν οι λόγοι για τους οποίους ο γάμος περνά κρίση σήμερα-γεγονός που αποδεικνύεται από τα στατιστικά δεδομένα – με αποτέλεσμα το ζευγάρι να οδηγείται στην απόφαση να λυθεί ο γάμος με διαζύγιο, να εξεταστούν διεξοδικά οι άμεσες ψυχολογικές επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά, δηλαδή, πως βιώνουν την απόφαση των γονέων τους να χωρίσουν και πως νιώθουν, όταν το διαζύγιο είναι πλέον γεγονός, να εξεταστούν οι δυνατότητες που έχουν και οι δυο γονείς για την άσκηση της γονικής μέριμνας των παιδιών καθώς και της επικοινωνίας τους με τον απόντα γονέα μετά το διαζύγιο, να εξεταστούν οι δυνατότητες προσαρμογής των παιδιών στο διαζύγιο και, τέλος να εξεταστεί η δυνατότητα αντιμετώπισης του διαζυγίου και οι επιπτώσεις του τόσο στα παιδιά όσο και στους γονείς μέσα από το πρίσμα της Κοινωνικής Εργασίας.

Η εργασία διακρίνεται σε επτά κεφάλαια – που πέρα από το πρώτο που μας τοποθετεί στο θέμα της μελέτης της – το δεύτερο αναφέρεται στο φαινόμενο του διαζυγίου γενικότερα.

Πιο συγκεκριμένα στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια ιστορική αναδρομή στην εμφάνιση και στην εξέλιξη του θεσμού του διαζυγίου, η οποία καταδεικνύει το διαχρονικό του χαρακτήρα και στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην ελληνική νομοθεσία δίνοντας έμφαση στο σημερινό ισχύον δίκαιο. Έπειτα, εξετάζει τη διαχρονική πορεία της συχνότητας του διαζυγίου, τη συγκρίνει με εκείνη άλλων χωρών και αναζητά τα αίτια της αύξησης. Τέλος, στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται η θέση που παίρνει το ορθόδοξο δόγμα απέναντι στο διαζύγιο.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τις αντιδράσεις των παιδιών ανάλογα με την ηλικία τους καθώς επίσης και τους παράγοντες εκείνους που συμβάλουν σε αυτές.

Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τις δυνατότητες προσαρμογής των παιδιών στα νέα δεδομένα- στις καινούριες αλλαγές που απορρέουν από το χωρισμό των γονέων τους. Το κεφάλαιο αυτό τελειώνει με την αναφορά στις σταθεροποιητικές εκείνες δυνάμεις που βοηθούν τα παιδιά μετά το διαζύγιο.

Το πέμπτο κεφάλαιο εξετάζει διεξοδικά τις επιδράσεις που έχει το διαζύγιο στα παιδιά. Αναφέρεται συγκεκριμένα στις επιπτώσεις του διαζυγίου στην κοινωνική και ψυχολογική ανάπτυξη των παιδιών, καθώς και στη σχολική τους επίδοση. Στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια εξέτασης μέσα από έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί για τις μακροχρόνιες επιπτώσεις που μπορεί να έχει το διαζύγιο στα παιδιά. Τέλος, γίνεται σύντομη αναφορά στους παράγοντες εκείνους που παίζουν καθοριστικό ρόλο στη μακροχρόνια προσαρμογή τους στο διαζύγιο.

Το έκτο κεφάλαιο αναφέρεται συγκεκριμένα στην άσκηση της γονικής μέριμνας και της επικοινωνίας των παιδιών με τον απόντα γονέα μετά το διαζύγιο. Έπειτα εξετάζει τα συναισθήματα και τις ανάγκες των παιδιών όταν ο πατέρας φεύγει από το σπίτι. Δεν παραλείπεται όμως να γίνει διεξοδική αναφορά στο πώς λειτουργεί η οικογένεια με ένα γονέα (μονογονεϊκή οικογένεια) καθώς και στις αλλαγές που προκύπτουν. Το κεφάλαιο αυτό τελειώνει με τις δυσκολίες προσαρμογής που έχουν να αντιμετωπίσουν τα παιδιά όταν ο ένας από τους δύο γονείς τους αποφασίζει να ξαναφτιάξει τη ζωή του.

Το έβδομο κεφάλαιο ασχολείται με το πώς ο Κοινωνικός Λειτουργός πρέπει να εργαστεί με τους συζύγους ή το παιδί σε προβληματικές καταστάσεις που απορρέουν από ένα διαζύγιο. Συγκεκριμένα αναφέρεται στο έργο του Κοινωνικού Λειτουργού σε περιπτώσεις διαζυγίου και στο οποίο προτείνονται ορισμένα μέτρα

κοινωνικής πολιτικής που βοηθούν τον Κοινωνικό Λειτουργό στο έργο του και γενικότερα συνεισφέρουν στον περιορισμό και στην καλύτερη αντιμετώπιση των δυσμενών επιπτώσεων που ενδεχομένως να έχει ένα διαζύγιο πάνω στους συζύγους και τα παιδιά. Έπειτα, επιχειρείται να δοθεί ο ρόλος του Κοινωνικού Λειτουργού όσον αφορά το χειρισμό των παιδιών με βάση την ηλικία τους.

Τέλος, το όγδοο κεφάλαιο περιλαμβάνει συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη καθώς και κάποιες εισηγήσεις.

Μέσα από την ανάλυση των παραπάνω προκύπτει, πως το διαζύγιο αποτελεί μια μακρόχρονη και σύνθετη διαδικασία με πολλά στάδια και πολλές αλλαγές για όλα τα μέλη της οικογένειας. Η επίδρασή του όμως στα παιδιά είναι σημαντική. Οι αντιδράσεις των παιδιών των διαζευγμένων γονέων άλλοτε «αναμενόμενες» και «φυσιολογικές» και άλλοτε δείχνουν να ξεπερνούν τα όρια του φυσιολογικού.

Επίσης, προκύπτει πως, ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών έχει αυξηθεί σημαντικά και προβλέπεται να αυξηθεί ακόμα περισσότερο, όσο αυξάνουν τα ποσοστά του διαζυγίου.

Ακόμη, σε μια κρίσιμη στιγμή, όπως είναι το διαζύγιο, ο ρόλος των επαγγελματιών του χώρου της ψυχικής υγείας-μεταξύ αυτών και του κοινωνικού λειτουργού- είναι ιδιαίτερα σημαντικός.

Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητη η δημιουργία εξειδικευμένων κρατικών υπηρεσιών σε θέματα διαζυγίου και γενικότερα οικογενειακών σχέσεων, οι οποίες θα είναι στελεχωμένες με ειδικότητες όπως κοινωνικούς λειτουργούς, παιδοψυχιάτρους και δικηγόρους που στόχο θα έχουν την καλύτερη αντιμετώπιση των αναγκών του εξυπηρετούμενου.

Επίσης, οι αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες είναι απαραίτητο, να φροντίζουν για την πρόβλεψη υλικών παροχών στους συζύγους για

την αντιμετώπιση των πρώτων οικονομικών προβλημάτων που πιθανόν να αντιμετωπίζουν μετά το διαζύγιο.

Τέλος, η αντιμετώπιση των ποικίλων δυσκολιών των μονογονεϊκών οικογενειών θα πρέπει να αποτελεί στη χώρα μας έναν από τους βασικούς στόχους της κοινωνικής πολιτικής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Αναγνώριση	3
Περίληψη μελέτης	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
1.1 Εισαγωγή	12
.....	
1.2 Το πρόβλημα	15
.....	
1.3 Σκοπός της μελέτης	16
.....	
1.4 Ορισμός εννοιών	17
.....	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο :ΔΙΑΖΥΓΙΟ	
2.1 Ιστορική αναδρομή	18
.....	
2.2 Λύση του γάμου με διαζύγιο	21
2.3 Διαζύγια στην Ελλάδα	26
.....	

2.3.1 Συγκριτικά με άλλες χώρες	29
2.4 Παράγοντες που συμβάλλουν στο διαζύγιο	30
2.5 Διαζύγιο:η άποψη της Ορθόδοξης εκκλησίας;	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

3.1 Παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιδράσεις των παιδιών	41
3.2 Αναμενόμενες αντιδράσεις των παιδιών ανάλογα με την ηλικία τους	45
3.2.1 Η εμπειρία του διαζυγίου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας (βρεφική και νηπιακή ηλικία 0-5 ετών)	48
3.2.2 Η εμπειρία του διαζυγίου στα παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας (5-9 ετών)	48
3.2.3 Η εμπειρία του διαζυγίου στα παιδιά σχολικής ηλικίας (9-12 ετών)	50
3.2.4 Η εμπειρία του διαζυγίου στα παιδιά εφηβικής ηλικίας (12-17 ετών)	52

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

4.1 Προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο	55
4.2 Μετά το διαζύγιο, τι αλλάζει για το παιδί;	58

4.3 Σταθεροποιητικές δυνάμεις που βοηθούν το παιδί μετά το διαζύγιο	60
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

5.1 Επιπτώσεις στην κοινωνική και ψυχολογική ανάπτυξη των παιδιών	63
5.2 Επιπτώσεις του διαζυγίου στην σχολική επίδοση των παιδιών	71
5.3 Μακροχρόνιες αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο	76
5.4 Καθοριστικοί παράγοντες για την μακροχρόνια προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο.....	82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο: ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ- ΜΟΝΟΓΟΝΕΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

6.1 Άσκηση της γονικής μέριμνας και επικοινωνία των παιδιών με τον απόντα γονέα μετά το διαζύγιο	85
6.2 Συναισθήματα, συμπεριφορές, ανάγκες των παιδιών, όταν ο πατέρας φεύγει από το σπίτι	89
6.3 Μονογονεϊκές οικογένειες:οικονομικές παράμετροι, εργασία, πρακτικές αλλαγές	95
6.4 Νέος γάμος- Επιπτώσεις στα παιδιά	100

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο : ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

7.1 Ο ρόλος του Κοινωνικού Λειτουργού ως επαγγελματία κατά τη διάρκεια των φάσεων του διαζυγίου	105
7.2 Ο ρόλος του Κοινωνικού Λειτουργού όσον αφορά τον χειρισμό των παιδιών με βάση τη ηλικία τους	116

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο: ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

122

- ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: Πίνακες	127
- ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: Οι απόψεις των παιδιών για το διαζύγιο των γονέων τους	130
- ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ: Ο ειδικός ορίζει δραστηριότητες να ξεπεραστεί το διαζύγιο	131
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	135

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1.1 Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια στις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες σημειώνονται μεγάλες αλλαγές στους θεσμούς του γάμου και της οικογένειας. Οι αλλαγές αυτές εκφράζονται μεταξύ των άλλων και με τον αριθμό των διαζυγίων η συνεχής αύξηση των οποίων έχει καταστήσει το διαζύγιο ένα ευρέως διαδεδομένο κοινωνικό φαινόμενο που έχει προκαλέσει το έντονο ενδιαφέρον και τον προβληματισμό της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας και της κοινής γνώμης.

Για τη χώρα μας σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα των τελευταίων δεκαετιών, παρατηρείται μια σημαντικά ανοδική τάση της συχνότητας των γάμων που καταλήγουν σε ένα διαζύγιο.

Συγκεκριμένα η μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων στην Ελλάδα εμφανίζονται σε απόλυτους αριθμούς να έχουν υπερτριπλασιαστεί από τις αρχές της δεκαετίας του 60' ως τα τέλη του 80' και στις αρχές του 90'.

Το φαινόμενο βέβαια, αναφέρει η Μουσούρου Α. Μ., (1988:σελ.50), της αυξημένης συχνότητας λύσης των έγγαμων συμβιώσεων με διαζύγιο έχει εμφανιστεί και έχει αρχίσει να μελετάται νωρίτερα απ' ό,τι στη χώρα μας, στα βιομηχανικά κράτη της Ευρώπης και στις Η.Π.Α., στις οποίες μετά το 1970 ο αριθμός των γάμων που λυνόταν λόγω διακοπής του συζυγικού βίου ξεπερνά εκείνον που αναφέρεται στη λύση τους λόγω θανάτου του ενός από τους συζύγους.

Οι επαγγελματίες του χώρου της ψυχικής υγείας και μεταξύ των αυτών και οι Κοινωνικοί Λειτουργοί είναι φυσικό να ενδιαφέρονται για το διαζύγιο.

Μια πρώτη προσέγγιση μας οδηγεί στη θεώρηση πως το διαζύγιο είναι ένα σημαντικό γεγονός της ζωής, γεγονός που

οδηγεί σε κρίση, το ίδιο περίπου όπως ο αιφνίδιος θάνατος του ενός γονέα. Όμως το διαζύγιο δεν έρχεται ξαφνικά. Προϋπάρχει κατά κανόνα ένα ιστορικό έντασης ανάμεσα στους γονείς, διαφωνιών, όχι σπάνια έχουν σημειωθεί σκληρές βίαιες, γεγονόσ που αποδεικνύει πως οπωσδήποτε η οικογένεια δυσλειτουργούσε. Έχουν όμως ήδη δημιουργηθεί συνθήκες λιγότερο ή περισσότερο επιβαρυντικές για την ανάπτυξη των παιδιών. Το διαζύγιο έρχεται συνήθως να επιβεβαιώσει την δυσκολία των δύο γονέων να μπορέσουν να κρατήσουν μια σχέση και μια οικογένεια. Και βεβαίως, μια άλλη ουσιαστική διαφορά από την απώλεια λόγω θανάτου, ο ένας γονιός συνήθως είναι ο πατέρας- απομακρύνεται απλώς δεν χάνεται. Διαμορφώνονται νέες σχέσεις, αναπτύσσεται μια νέα δυναμική, ένα καινούριο σύστημα, το οποίο καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την πορεία των εξελίξεων.

Στη μέγιστη πλειοψηφία των περιπτώσεων διαζυγίου υπάρχει μια περίοδος έντασης, αναστάτωσης, η οποία παρασύρει και αφορά όλα τα μέλη της οικογένειας. Η πορεία προς την απόφαση για χωρισμό, η αποδοχή και η «επίσημη» δήλωση της (από τον ένα γονέα), η πραγματοποίηση της, οι συζητήσεις και η ανακοίνωση στα παιδιά, ο χωρισμός-αλλαγή σπιτιού, αναχώρηση του ενός γονέα-, οι διαδικασίες του νόμιμου χωρισμού, η έναρξη διευθετήσεων για τον οικονομικό χωρισμό, η εμπλοκή στενών συγγενών και φίλων κ.α. αποτελούν το καθένα τους και πολύ περισσότερο όλα μαζί, δύσκολες, δυσεπίλυτες, επώδυνες διαδικασίες. Η σημασία των όσων συμβαίνουν κατά την περίοδο αυτή γίνεται πιο καθοριστική επειδή η διάρκεια της επεκτείνεται αρκετά.

Στη χρονική αυτή περίοδο είναι που κυρίως εμφανίζεται ο Νόμος: οι δικηγόροι και στη συνέχεια τα δικαστήρια, οι διαδικασίες για την έκδοση του διαζυγίου, η διευθέτηση οικονομικών προβλημάτων, η διευθέτηση της άσκησης της γονικής μέριμνας και της επικοινωνίας των παιδιών με τον απόντα

γονέα αποτελούν την τυπική αλυσίδα δραστηριοτήτων. Πίσω από τη συνήθως ειρηνική αυτή βιτρίνα, τη συμφιλίωτική και «συναινετική» συμπεριφορά ελλοχεύουν, διακινούνται και αναδύονται κακίες και εμπάθειες, φανατισμοί και μονομανίες. Τα ερευνητικά και κλινικά δεδομένα συμφωνούν στο ότι τέτοιες καταστάσεις σίγουρα επιδρούν αρνητικά στον ψυχικό κόσμο των παιδιών. Και όμως, είναι εντυπωσιακό ότι αυτές ακριβώς οι καταστροφικές συμπεριφορές, υποστηρίζεται απ' όλους τους εμπλεκόμενους, ότι γίνεται μόνο για το καλό των παιδιών! Από την άλλη μεριά, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε «το συμφέρον του παιδιού» είναι αυτό που διέπει τις διατάξεις του Οικογενειακού Δικαίου, όπως προκύπτουν από τον Αστικό Κώδικα. Κυρίαρχη είναι βέβαια μια παιδοκεντρική αντίληψη.

Η χρονική αυτή περίοδος στην οποία παίρνεται η απόφαση για το χωρισμό και πραγματοποιείται, η περίοδος δηλ. κοντά στο χωρισμό και λίγο μετά από αυτόν, βρίσκει συχνά τους γονείς στο γραφείο κάποιου ειδικού ή κάποιας ειδικής υπηρεσίας. Στη φάση αυτή υπάρχουν προφανώς πολλοί λόγοι που οδηγούν στην αναζήτηση βοήθειας, βοήθειας για «το συμφέρον του παιδιού». Η παρέμβαση του Κοινωνικού Λειτουργού μπορεί να έχει μια ευνοϊκή επίδραση για την οικογένεια.

Το διαζύγιο, εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό και σήμερα να αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός τόσο για τους γονείς όσο και για τα παιδιά και δυστυχώς αποτελεί μια κοινωνική πραγματικότητα. Εκτός από την αρχική πυρηνική οικογένεια, έχουμε σήμερα και τη μονογονεϊκή οικογένεια, ενώ- όχι σπάνια – εμφανίζονται και οι οικογένειες μετά από δεύτερο γάμο. Παράλληλα υπάρχει ο «επισκέπτης» - γονιός με τη δική του και αυτός πιθανή πορεία προς νέα οικογένεια.

1.2 Το πρόβλημα

Η μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων τις τελευταίες δεκαετίες σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και η αντίστοιχη επίδρασή του στα παιδιά αποτέλεσε σημαντικό θέμα έρευνας για πολλούς επιστήμονες από τη δεκαετία του 1970. Όπως και σε άλλες χώρες, έτσι και στην Ελλάδα η σταθερή αύξηση των διαζυγίων, που εμφανίζονται σε απόλυτους αριθμούς να έχουν σχεδόν υπερτριπλασιαστεί από τις αρχές της δεκαετίας του 60' ως τα τέλη του 80' και τις αρχές του 90' μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως, το διαζύγιο αποτελεί για τη χώρα μας μια κοινωνική πραγματικότητα.

Το διαζύγιο αποτελεί μια μακρόχρονη και σύνθετη διαδικασία με πολλά στάδια και αλλαγές για όλα τα μέλη της οικογένειας. Στη μακρόχρονη αυτή διαδικασία δυστυχώς δεν εμπλέκονται μόνο οι γονείς αλλά και τα παιδιά και αυτό γιατί είναι πολλά εκείνα τα ζευγάρια που κατά την διάρκεια των συγκρούσεων αφήνουν τα παιδιά να γίνονται θεατές. Υπάρχουν όμως και οι γονείς εκείνοι που καταβάλλουν μεγάλες προσπάθειες να μην γίνουν αντιληπτές οι διαφωνίες από τα παιδιά. Δυστυχώς όμως τα παιδιά είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται ότι υπάρχουν προβλήματα στις σχέσεις των γονέων τους. Αυτές οι καταστάσεις λοιπόν είναι αποδεδειγμένο ότι επιδρούν αρνητικά στον ψυχικό και συναισθηματικό κόσμο των παιδιών.

Ακόμη και σήμερα εξακολουθείται σε μεγάλο βαθμό να πιστεύεται ότι το διαζύγιο αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός για τη ζωή, να θεωρείται πως τα παιδιά παρουσιάζουν μετά τη διάλυση της οικογένειας αντιδράσεις οι οποίες περιορίζονται χρονικά. Αντιδρούν αρνητικά στη διάλυση της οικογένειας, εμφανίζουν προβλήματα συναισθήματος και συμπεριφοράς, διαταράσσονται οι καθημερινές τους συνήθειες και δραστηριότητες, πασχίζουν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Η συμπεριφορά τους αυτή σχετίζεται με την ηλικία, το αναπτυξιακό στάδιο δηλαδή στο οποίο βρίσκεται το παιδί, το φύλο, την ιδιοσυγκρασία καθώς και τις συνεχείς συγκρούσεις και

την εχθρότητα μεταξύ των γονέων που πολλές φορές επιδρά περισσότερο αρνητικά απ' ό,τι αυτός καθαυτός ο χωρισμός.

Αυτό που πρέπει να ειπωθεί ωστόσο είναι πως το διαζύγιο είναι μια ιδιαίτερα οδυνηρή και τραυματική εμπειρία για την κάθε παιδική τρυφερή ψυχή και συνάμα μια εμπειρία ενδυνάμωσης του εαυτού στην πορεία της ζωής τους.

1.3 Σκοπός

Γενικός σκοπός της μελέτης είναι να εξεταστούν οι επιπτώσεις που μπορεί να επιφέρει η διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στα παιδιά από την προσχολική έως και τη εφηβική ηλικία.

Επιμέρους επιδιώξεις της μελέτης είναι:

1. Να αναφερθούν οι λόγοι για τους οποίους ο γάμος περνά κρίση με αποτέλεσμα το ζευγάρι να οδηγείται στο διαζύγιο.
2. Να εξεταστούν οι άμεσες ψυχολογικές επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά δηλαδή, πως τα παιδιά βιώνουν το διαζύγιο κατά την διάρκεια αλλά και όταν αυτό είναι πλέον γεγονός.
3. Να εξεταστούν οι δυνατότητες που έχουν και οι δύο γονείς για την άσκηση της γονικής μέριμνας καθώς και της επικοινωνίας του απόντα γονέα με τα παιδιά μετά το διαζύγιο.
4. Να εξεταστούν οι δυνατότητες προσαρμογής των παιδιών στο διαζύγιο.
5. Να εξεταστεί η αντιμετώπιση του διαζυγίου τόσο στα παιδιά, όσο και στους γονείς μέσα από το πρίσμα της Κοινωνικής Εργασίας.

1.4 Ορισμοί

Διαζύγιο: «η λύση του γάμου εν ζωή και των δύο συζύγων με δικαστική απόφαση και για ορισμένους λόγους που προβλέπονται στο νόμο».

(Εγκυκλοπαίδεια: «Πάπυρος Λάrous Μπριτάνικα, 1990: σελ.262)

Μονογονεϊκή οικογένεια: «Ο γονέας που δεν ζει με κάποιον άλλον ως ζευγάρι (είτε γάμος, είτε συμβίωση), που μπορεί ή όχι να μένει μαζί με άλλους και που μένει με ένα τουλάχιστον παιδί κάτω των 18 ετών» (Χρυσή Χατζηχρήστου, 1999: σελ.21.)

Μικτές οικογένειες: «ο όρος αναφέρεται κυρίως στις οικογένειες από δεύτερο γάμο οι οποίες σχηματίζονται, όταν οι γονείς ξαναπαντρεύονται». (Νόβα-Καλτσούνη Χρ., 2000: σελ. 37)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : ΔΙΑΖΥΓΙΟ

2.1 Ιστορική αναδρομή

Το διαζύγιο, η διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, δεν είναι ένα «φαινόμενο» που εμφανίστηκε τα τελευταία χρόνια. Αντίθετα όπως θα δούμε μέσα από την ιστορική αναδρομή κάνει την απαρχή του στα χρόνια της αρχαιότητας.

Κατά την αρχαία ελληνική περίοδο το διαζύγιο είναι σχεδόν ανύπαρκτο. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Μπρακατσούλιας Β. (1989:σελ.135), «στο σύνολο των ομηρικών χρόνων συναντάμε μια και μόνο περίπτωση διαζυγίου». Υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες ότι κατά την απώτερη προκλασσική περίοδο, αναγνωριζόταν δικαίωμα (μονομερούς)διάλυσης γάμου μόνο από τον άνδρα. Εξέλιξη στο δικαίωμα αυτό συναντάμε στους προχωρημένους προκλασσικούς και κλασσικούς χρόνους. Σύμφωνα με τα δίκαια των αρχαίων ελληνικών πόλεων και συγκεκριμένα στο αττικό δίκαιο αναφέρεται το εξής: «ο γάμος λύνεται με το θάνατο του ενός από τους συζύγους ή στην περίπτωση που ο ένας σύζυγος βρισκόταν σε κατάσταση δουλείας».(Γιάννης Δεληγιάννης, 1987:σελ.235). Ακόμα στο ίδιο νομοθετικό καθεστώς της πολιτείας της Αθήνας η λύση του γάμου μόνο με διαζύγιο αναγνωριζόταν με τη θέληση του ενός από τους συζύγους για λύση γάμου ή με κοινή συναίνεση ή ακόμη και με τη θέληση τρίτου.

Η παντοδυναμία του άνδρα, σύμφωνα με τον Κουμάντο Α. Γεώργιο, (1984:σελ.237) δεν άφηνε περιθώρια για την ανάπτυξη του θεσμού του διαζυγίου και υπήρχε μόνο η δυνατότητα “αποπομπής” της γυναίκας από τον άντρα η οποία ήταν μεν ρητή αλλά άτυπη δήλωση και χωρίς την ανάγκη να επικαλείται κάποιο νόμιμο λόγο. Η γυναίκα αργότερα αποκτά τη δυνατότητα να ζητήσει τη λύση του γάμου κάνοντας μια αίτηση “απαλείψεως”.

Κατά την ρωμαϊκή περίοδο ο τρόπος με τον οποίο ένας ρωμαϊκός γάμος μπορούσε να λυθεί ανάλογα με το είδος του γάμου, δηλαδή αν ο γάμος ήταν αυστηρός(CUM MANU) ή αν ήταν ελεύθερος(SINE MANU).

Ο Γεώργιος Νουάρος – Μιχαηλίδης (1975:σελ.169), αναφέρει ότι σύμφωνα με το αρχαιότερο ρωμαϊκό δίκαιο όπου κυριαρχεί ο αυστηρός γάμος (CUM MANU) την πρωτοβουλία για τη λύση του γάμου είχε ο αρχηγός της οικογένειας από την οποία προερχόταν ο κάθε σύζυγος (Pater Familias). Στην αρχαία Ρώμη ο πατέρας είχε το δικαίωμα να χωρίσει την κόρη του παρά την θέλησή της από το σύζυγό της. Γενικότερα όμως στον αυστηρό γάμο μόνο στον άντρα αναγνωριζόταν το δικαίωμα της μονομερούς διάλυσης αυτού του γάμου. Δεν ήταν επομένως δυνατό στη γυναίκα να επιτύχει διαζύγιο χωρίς τη συγκατάθεσή του συζύγου της. Αφότου όμως καθιερώθηκε ο ελεύθερος γάμος (SINE MANU) κάθε σύζυγος είχε το δικαίωμα να ζητήσει τη λύση του γάμου του. Η επιθυμία για λύση του γάμου μπορούσε να γίνει γραπτώς ή προφορικώς από το σύζυγο ή δια μέσου τρίτου ή ακόμη και σιωπηλά με εγκατάλειψη του συζύγου και σύναψη νέου γάμου. Επίσης ένας γάμος ελεύθερος μπορούσε να λυθεί και με κοινή συναίνεση (DIVORTIUM). Με την καθιέρωση του ελεύθερου γάμου αξίζει να ειπωθεί ότι εμφανίστηκε έξαρση των διαζυγίων.

Αργότερα, στην εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, παρατηρήθηκαν περιορισμοί στην ελευθερία του διαζυγίου. Ο Μεγάλος Κωνσταντίνος με μονομερή ενέργειά του δεν απαγορεύει το συναινετικό διαζύγιο αλλά προβλέπει κυρώσεις κυρίως περιουσιακές, για το σύζυγο που χωρίζει χωρίς να υπάρχει σημαντικός λόγος (ως σημαντικοί λόγοι θεωρήθηκαν: ο φόνος, η δηλητηρίαση, η τυμβωρυχία, εις βάρος της γυναίκας: η μοιχεία και η μαστροπεία). Κατοπινοί αυτοκράτορες, θέσπισαν και άλλους λόγους διαζυγίου ή ελάφρυναν τις κυρώσεις για τα διαζύγια χωρίς σπουδαίο λόγο,

ευκολύνοντας έτσι το διαζύγιο. (Πάπυρος – Λαρούς - Μπριτάνικα, 1990:σελ. 263)

Κατά την Μεταγενέστερη Βυζαντινή περίοδο και πιο συγκεκριμένα τα τελευταία χρόνια πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης και κυρίως κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας στην νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επικράτησε η απονομή, συχνά διαζυγίων με μοναδικό λόγο ότι η κοινωνία βίου είχε καταστεί για τους συζύγους ή και μόνο για τον ένα από τους συζύγους αδύνατη ή αφόρητη. Αντικειμενικοί λόγοι για την σύναψη διαζυγίου υπήρξαν:η αδυναμία του άνδρα να συντηρήσει την οικογένειά του, η ανικανότητά του για συνουσία, η ασθένεια της γυναίκας ή άλλη κατάσταση της οποίας απωθεί τον άνδρα. Η νομολογία αυτή των πνευματικών δικαστηρίων της εκκλησίας κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας βρήκε την νομοθετική της κύρωση, με κάποια ελαφρά όμως παραλλαγή στον Καταστατικό Νόμο της εκκλησίας της Κρήτης (Ν. 270/1900) που αποτέλεσε το δίκαιο που ίσχυε στην Κρήτη για της γαμικές υποθέσεις και μετά την απελευθέρωσή της το 1913 και ως την έναρξη ισχύος του Αστικού Κώδικα το 1940 –1946. (Γιάννης Δεληγιάννης, 1987: σελ.236-237)

Σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη του ελληνικού δικαίου του διαζυγίου αποτέλεσε η ψήφιση του Ν. 2228/1920 που απαγόρευσε το συναινετικό διαζύγιο και απαίτησε δικαστική απόφαση για την χορήγησή του. Καθόρισε επίσης με ακρίβεια τους λόγους που ένα ζευγάρι θα έπαιρνε διαζύγιο και θέσπισε ένα γενικό λόγο τον ισχυρό κλονισμό του γάμου από υπαιτιότητα του άλλου συζύγου.

Το δίκαιο του διαζυγίου άλλαξε ριζικά με τον Ν. 1329/1983 που καθιέρωσε ως λόγους διαζυγίου τον ισχυρό κλονισμό και την συναίνεση των συζύγων. (Κουμάντος Γ., 1984: σελ. 241 – 242)

2.2 Λύση του γάμου με διαζύγιο

Όταν το ζευγάρι αποφασίζει να διαχωρίσει το δρόμο του, καταφεύγει σε ένα τρίτο πρόσωπο, το δικηγόρο με σκοπό να προχωρήσουν νόμιμα στη λύση του γάμου τους .

Σύμφωνα με την Κοτζαμπάση Α (1994:σελ.28) για να λύσουν οι δύο σύζυγοι τον γάμο τους έχουν δύο δυνατότητες: είτε να επιλέξουν το συναινετικό διαζύγιο, εάν σε αυτό συμφωνούν και οι δύο, είτε το διαζύγιο με αντιδικία, εάν ο ένας από τους δύο ασκήσει αγωγή εφόσον έχει γεννηθεί στο πρόσωπό του δικαίωμα διάζευξης .

Η συναίνεση των συζύγων και ο ισχυρός κλονισμός του συζυγικού βίου μαζί με την αφάνεια αποτελούν τους τρεις βασικούς λόγους προκειμένου να εκδοθεί το διαζύγιο. Πέρα από τους λόγους διαζυγίου σημειώνονται και στις ρυθμίσεις που αναφέρονται στις συνέπειες του διαζυγίου και ιδιαίτερα της διατροφής με βάση την αρχή της ισότητας και τις νεότερες αντιλήψεις. Ειδικότερα γίνεται αναφορά αμέσως παρακάτω:

2.2.1. Ισχυρός κλονισμός

Καθιερώνεται ως γενικός λόγος διαζυγίου. Σύμφωνα με το άρθρο 1439 του Αστικού Κώδικα, καθένας από τους συζύγους μπορεί να ζητήσει οποτεδήποτε θελήσει το διαζύγιο χωρίς να απαιτείται υπαιτιότητα του άλλου συζύγου, για λόγο που κλόνησε την έγγαμη σχέση και που είναι δυνατό να αφορά τον εναγόμενο ή και τους δύο συζύγους. Η τετραετής διάσταση των συζύγων αποτελεί αμάχητο τεκμήριο κλονισμού έστω και αν ο λόγος κλονισμού

αφορά αποκλειστικά το πρόσωπο του ενάγοντα. Η συμπλήρωση του χρόνου διάστασης δεν εμποδίζεται από μικρές διακοπές που έγιναν ως προσπάθεια αποκατάστασης των σχέσεων ανάμεσα στους συζύγους.

Εφόσον ο εναγόμενος σύζυγος δεν μπορεί να αποδείξει το αντίθετο, όπως αναφέρει ο Ι. Σπυριδάκης, (1983:σελ.167), σε σχέση με τους ισχυρισμούς του ενάγοντα ότι έχει επέλθει στις συζυγικές σχέσεις κλονισμός τόσο ισχυρός που να καθιστά αφόρητη την συνέχιση της έγγαμης ζωής, ο κλονισμός τεκμαίρεται σε περίπτωση διγαμίας ή μοιχείας, εγκατάλειψης ή επιβουλής της ζωής του ενάγοντα από τον εναγόμενο. Η εγκατάλειψη δεν είναι απαραίτητο να είναι κακόβουλη, όπως μέχρι τώρα προβλεπόταν αφού ο όρος «εγκατάλειψη» δεν περιλαμβάνει μόνο τη διακοπή της συμβίωσης με πρόθεση να διασπασθεί ο γάμος αλλά και τη διακοπή του έγγαμου βίου χωρίς την πρόθεση αυτή.

Η διαδικασία του κατ' αντιδικία διαζυγίου πρέπει να ειπωθεί, είναι δυσκολότερη από ότι του συναινετικού διαζυγίου γιατί η αγωγή εξετάζεται από πολυμελές δικαστήριο και χρειάζεται να προσκομιστούν αποδείξεις και να εξεταστούν μάρτυρες καθώς εναπόκειται στο δικαστήριο να κρίνει κατά πόσο η συμπεριφορά του συζύγου ή των συζύγων καθιστά αδύνατη την παραπέρα συμβίωση.

2.2.2 Αφάνεια

Σύμφωνα με το άρθρο 1440 του Αστικού Κώδικα σε περίπτωση που ο ένας από τους συζύγους έχει κηρυχθεί σε αφάνεια ο άλλος μπορεί να ζητήσει διαζύγιο. Ο θεσμός της αφάνειας αναφέρεται στα άρθρα 40-50 του Α. Κ. για τις περιπτώσεις εκείνες όπου ο θάνατος κάποιου προσώπου είναι πάρα πολύ πιθανός αλλά όχι βέβαιος. (Φώτης Παπαγιάννης, 1989:σελ.68)

Η αφάνεια κηρύσσεται με δικαστική απόφαση όταν συντρέχουν οι εξής περιπτώσεις:

- Ø Όταν κάποιος χάθηκε ενώ βρισκόταν η ζωή του σε κίνδυνο
- Ø Όταν το πρόσωπο που έχει χαθεί δεν έχει δώσει σημεία ζωής 5 χρόνια και πάνω

Για την μεν περίπτωση πρέπει να συμπληρωθεί ένας χρόνος από τη στιγμή που συνέβη το γεγονός, ενώ για δεύτερη περίπτωση αφού παρέλθουν πέντε χρόνια από την τελευταία είδηση. (Άρθρο 41 Α. Κ.)

Με την κήρυξη λοιπόν της αφάνειας δημιουργείται τεκμήριο θανάτου του άφαντου και ο γάμος του προσώπου που κηρύχθηκε σε αφάνεια δεν λύνεται αυτοδίκαια όπως στην περίπτωση που θα είχε πραγματικά πεθάνει. Αν ο εμφανιστεί ο άφαντος ο γάμος εξακολουθεί να θεωρείται λυμένος και απαιτείται τέλεση νέου γάμου προκειμένου να αναβιώσει η έγγαμη σχέση.

2.2.3. Συναινεση συζύγων

Η ρητή εισαγωγή του συναινετικού διαζυγίου αποτελεί βασικό νεωτερισμό στο δίκαιο για το διαζύγιο στη χώρα μας. Για πρώτη φορά από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους παρέχεται η δυνατότητα στους συζύγους να πάρουν διαζύγιο όταν συμφωνούν ότι δεν μπορούν πλέον να ζήσουν μαζί και θέλουν να χωρίσουν.

Η απουσία μιας τέτοιας ρύθμισης και η αρχή της υπαιτιότητας που ίσχυε κατά το παλιό δίκαιο οδηγούσε σε δίκες όπου και οι δυο σύζυγοι σε συνεννόηση και με τους δικηγόρους τους και με τους μάρτυρες αλλά και με την ανοχή πολλές φορές του δικαστηρίου σε μια χρονοβόρα και πολύπλοκη διαδικασία προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι και οι δύο είναι υπαίτιοι ώστε να εκδοθεί το διαζύγιο.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την έκδοση του σύμφωνα με το άρθρο 1513 του Α. Κ., είναι η διάρκεια του γάμου να έχει συμπληρώσει τουλάχιστον ένα χρόνο πριν την κατάθεση της αίτησης διαζυγίου. Η αίτηση, και για τους δύο συζύγους, κατατίθεται σε μονομελές δικαστήριο. Στην πρώτη δικάσιμη ημέρα οι σύζυγοι, αυτοπροσώπως ή με τον δικηγόρο τους, δηλώνουν την απόφαση τους για συναινετικό διαζύγιο. Στη δεύτερη διαδικασία που ορίζεται να γίνει μετά από έξι μήνες οι σύζυγοι αφού είχαν την ευκαιρία να ξανασκεφτούν αν επιθυμούν ή όχι την συνέχιση της συμβίωσης τους καλούνται να δηλώσουν και πάλι την απόφαση τους ώστε να γίνουν οι σχετικές ενέργειες από το δικαστήριο. Αν περάσουν δύο χρόνια από την πρώτη συνεδρίαση η δήλωση της συμφωνίας δεν ισχύει.

Στην περίπτωση που υπάρχουν ανήλικα παιδιά δεν μπορεί να εκδοθεί συναινετικό διαζύγιο αν δεν προσκομισθεί στην δικαστική αρχή έγγραφη συμφωνία των συζύγων με την οποία ρυθμίζεται η γονική μέριμνα και επικοινωνία των γονέων με τα παιδιά. Το δικαστήριο επικυρώνει τη συμφωνία που ισχύει ως την έκδοση απόφασης για το θέμα αυτό, όπως ορίζει το άρθρο 1513 του Α. Κ.

2.2.4 Διατροφή

Σύμφωνα με το άρθρο 1442 του Α.Κ. διατροφή δικαιούται να ζητήσει ο καθένας από τους πρώην συζύγους ανεξάρτητα αν ήταν υπαίτιος ή όχι του διαζυγίου. Αυτό όμως συμβαίνει μόνο στην περίπτωση που δεν καταφέρνει να ζήσει τον εαυτό του με τα εισοδήματά του ή την περιουσία του και εφόσον υπάρχει μια από τις ακόλουθες προϋποθέσεις:

- Αν η ηλικία του δεν του επιτρέπει να συνεχίσει να εργάζεται ώστε να εξασφαλίζει τη διατροφή του.
- Αν η κατάσταση της υγείας του δεν του επιτρέπει να αρχίσει ή να συνεχίσει κάποια εργασία.
- Αν έχει την επιμέλεια ανηλίκων παιδιών και γι' αυτό εμποδίζεται να εργαστεί.
- Αν δεν βρίσκει σταθερή και κατάλληλη εργασία ή χρειάζεται κάποια επαγγελματική εκπαίδευση.
- Σε κάθε άλλη περίπτωση που για λόγους επιείκειας κρίνεται επεβεβλημένο από το δικαστήριο να δοθεί διατροφή.

Είναι εμφανές ότι με τις διατάξεις αυτές ο νομοθέτης θέλει να προστατέψει τον οικονομικά αδύνατο τέως σύζυγο.

Όταν υπάρχουν σπουδαίοι λόγοι και ιδιαίτερα αν γάμος διήρκησε μικρό χρονικό διάστημα ή ο δικαιούχος είναι υπαίτιος του διαζυγίου του ή προκάλεσε εκούσια την απορία του η διατροφή είναι δυνατό να περιοριστεί ή και να αποκλειστεί ακόμη. Το δικαίωμα διατροφής σύμφωνα με το άρθρο 1444 παύει να όταν ο δικαιούχος ξαναπαντρευτεί ή αν συζεί με κάποιον άλλο.

Στα παραπάνω θέματα θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι διατάξεις του Α. Κ. για το διαζύγιο εφαρμόζονται για όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από το δόγμα ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των συζύγων καθώς και από τον τύπο τέλεσης γάμου. Η ρύθμιση αυτή κρίνεται αναγκαία για την ισονομία των πολιτών μετά την καθιέρωση του πολιτικού γάμου και υπαγορεύεται επίσης από το άρθρο 13 του Συντάγματος που ορίζει ότι οι νόμοι εφαρμόζονται ανεξαρτήτου θρησκεύματος. Σύμφωνα με τον Σπυριδάκη Ι. (1983:σελ.20) «με θέσπιση ειδικού νόμου είναι δυνατόν να προβλέπεται εξαίρεση όπως συμβαίνει με τους Έλληνες μουσουλμάνους της Θράκης στους οποίους τα θέματα του διαζυγίου και γενικότερα των οικογενειακών σχέσεων υπόκεινται στον "ιερό μουσουλμανικό νόμο"». (Ι. Σπυριδάκης, 1983:σελ.20)

Οι κανόνες που αφορούν το διαζύγιο είναι αναγκαστικού δικαίου. Αυτό σημαίνει ότι δεν έχει ισχύ οποιαδήποτε συμφωνία που καθορίζει άλλους λόγους διαζυγίου ή που θα περιορίζει το δικαίωμα σύζευξης.

Η λύση του γάμου σύμφωνα με τον Π. Κωνσταντινίδη, (1983:σελ.21), απαγγέλεται με αμετάκλητη δικαστική απόφαση αφού δεν μπορεί να προσβληθεί με κανένα έκτακτο ή τακτικό μέσο όπως είναι η έφεση και η αναίρεση. Αν ήταν αρκετή μόνο η τελεσίδικη απόφαση, στην περίπτωση ανατροπής της από τον Άρειο Πάγο πιθανόν ο ένας από τους δυο συζύγους να εμφανιζόταν ως δίγαμος αν τελούσε γάμο μετά την τελεσίδικη απόφαση που έλυσε τον γάμο και πριν την ανατροπή της από τον Άρειο Πάγο.

Το ότι ο γάμος θεωρείται λυμένος μετά την αμετάκλητη δικαστική απόφαση κατ' εξαίρεση του γενικού δικονομικού κανόνα, όπου οι δικαστικές αποφάσεις παράγουν τα αποτελέσματά τους μόλις γίνουν τελεσίδικες, δείχνει την επιθυμία του νόμου να περιβάλλει το διαζύγιο «με αυξημένα εχέγγυα σταθερότητας και ασφάλειας δικαίου που κρίνονται απαραίτητα για ένα προσωπικό θέμα όπως είναι η λύση του γάμου». (Έφη Κουνουγέρη, 1993: σελ.7)

2.3 Διαζύγια στην Ελλάδα

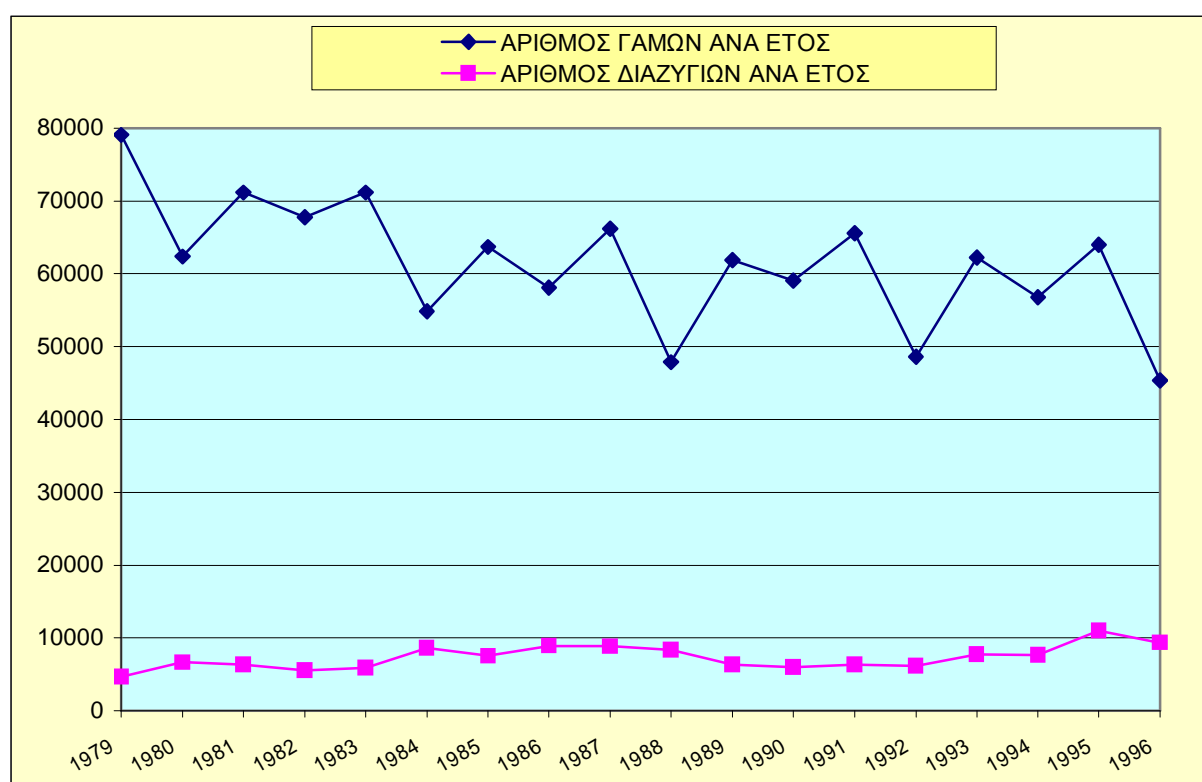
Ο αριθμός και τα ποσοστά του διαζυγίου στην Ελλάδα έχουν σημειώσει σημαντική άνοδο τα τελευταία χρόνια σε σχέση με τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες που ήταν σαφώς περιορισμένα.

Ειδικότερα στην Ελλάδα το 1979 ψηφίζεται ο νόμος 868/79 ο οποίος δίνει τη δυνατότητα για τη λύση των νεκρών γάμων, καθορίζοντας ως κριτήριο κλονισμού του έγγαμου βίου την εξάχρονη διακοπή της. Αυτό οδηγεί σε διπλασιασμό των διαζυγίων τον επόμενο χρόνο και σε σημαντική αύξηση μέχρι το 1983.

Οι ριζικές αλλαγές που προέκυψαν στο Οικογενειακό Δίκαιο στα τέλη του 1983, έχουν συνδεθεί με τη ραγδαία αύξηση των διαζυγίων. Από το έτος αυτό αρχίζει συγκεκριμένα να ισχύει και στην

Ελλάδα το συναινετικό διαζύγιο, το οποίο δεν άργησε να κερδίσει τη μερίδα του λέοντος.

Η νέα κατάσταση μαζί με τις αλλαγές στις αντιλήψεις των συζύγων για το γάμο και την οικογένεια, ευνοεί την αύξηση των διαζυγίων ο δείκτης των οποίων είναι σταθερά ανοδικός, όπως θα δούμε και από τον πίνακα (1), στο παράρτημα (Α').

Στο παραπάνω γράφημα μπορούμε να παρατηρήσουμε την πορεία διαζυγίων και γάμων ανά έτος από το 1979 έως και το έτος 1996. Αρχικά πρέπει να τονίσουμε την μεγάλη διαφορά σε απόλυτο αριθμό μεταξύ γάμων και διαζυγίων. Είναι σημαντικό ότι η τάση του συνολικού αριθμού των γάμων ανά έτος έχει καθοδική πορεία, ενώ αντίθετα ο αριθμός των διαζυγίων σχετικά ανοδική. Η εφαρμογή του Ν.868/1979 για το «αυτόματο διαζύγιο» είχε ως αποτέλεσμα το 1980 να παρατηρηθεί μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Αργότερα η αλλαγή του αστικού κώδικα το 1983, όπως ειπώθηκε και

παραπάνω, καθώς και η δυνατότητα έκδοσης συναινετικού διαζυγίου επηρεάζει των αριθμό των διαζυγίων ανοδικά ενώ από το 1990 έως το 1994 παρουσιάζεται μια σταθεροποίηση στο σύνολο του αριθμού αυτού. Ξεκάθαρα από το 1994 και μετά ο αριθμός των διαζυγίων αυξάνει δραματικά και για πρώτη φορά ξεπερνάει τον αριθμό των 10.000.

Είναι φανερό ότι με βάση τους δύο νόμους έγινε η τελική ρύθμιση πολλών εκκρεμύσεων υποθέσεων που αφορούσαν ζευγάρια τα οποία ήταν χωρισμένα για χρόνια αλλά δεν ήταν δυνατή η έκδοση διαζυγίου. Επίσης πολλά ζευγάρια που ήθελαν να χωρίσουν διευκολύνθηκαν με τους νόμους αυτούς στη διαδικασία αίτησης και έκδοσης διαζυγίου.

Επίσης ένα σημαντικό συμπέρασμα που προκύπτει ύστερα από μελέτη των στατιστικών στοιχείων της μεταπολεμικής περιόδου είναι η αύξηση των νοικοκυριών με ένα μέλος και μείωση εκείνων με 5 και περισσότερα μέλη. Έτσι παρατηρούμε ότι στο μεσοδιάστημα 1981 – '91 να έχουν αυξηθεί τα νοικοκυριά με ένα μόνο μέλος κατά 19% ενώ έχουν μειωθεί εκείνα με 5 και περισσότερα μέλη κατά 10,4% (Πίνακας 1). Η μεταβολή αυτή οφείλεται ως επί το πλείστον στην αύξηση των διαζυγίων. (Νόβα –Καλτσούνη Χριστίνα, 2000:σελ.237)

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Ταξινόμηση νοικοκυριών κατά αριθμό μελών τους

Αριθμός μελών	1970	1980	1991
1		434.290	520.261
2		734.510	854.863
3		601.150	657.343
4		713.980	746.728
5		304.870	273.217
>5		185.650	151.422
Σύνολο		2.974.450	3.203.834

ΠΗΓΗ: (Νόβα –Καλτσούνη Χριστίνα, 2000, Κοινωνιολογία του γάμου και της οικογένειας, σελ.237)

Συμπερασματικά θα λέγαμε πως, τα διαζύγια εμφανίζουν μια ιδιαίτερα σημαντική συχνότητα σε σχέση με τα παρελθόντα έτη. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την πτώση των ποσοστών γαμηλιότητας αποτελεί για την ευρεία κοινή γνώμη και για ορισμένους επιστήμονες που ασχολούνται με το θέμα του διαζυγίου δείγμα ότι στη χώρα μας ο θεσμός του γάμου και της οικογένειας διέρχεται τη μεγάλη κρίση που ήδη οι αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης έχουν γνωρίσει μέσα από τα πολυάριθμα διαζύγια, τον περιορισμό των γάμων και την εκτεταμένη παρουσία νέων μορφών οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που δεν θεμελιώνονται στο γάμο.

2.3.1 Συγκριτικά με άλλες χώρες

Ο αριθμός των διαζυγίων στις χώρες της Ευρώπης παραμένει περιορισμένος στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Από την δεκαετία του 1960 η συχνότητά τους παρουσιάζει μια σημαντική ανοδική πορεία. Η αρχή γίνεται από τις βορειοευρωπαϊκές χώρες στα τέλη της δεκαετίας του '60. Ακολουθούν στις αρχές της επόμενης δεκαετίας οι περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές και στις αρχές του '80 τα κράτη της βόρειας Ευρώπης (βλέπε πίνακα 2 στο παράρτημα Α').

Καθ' όλο αυτό το διάστημα η χώρα μας συγκαταλέγεται ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τα λιγότερα διαζύγια. Το 1960 με 0,3 διαζύγια σε 1000 κατοίκους βρίσκεται στις τελευταίες θέσεις με μόνη την Πορτογαλία με 0,1 ανά 1000 κατοίκους. Στα μέσα της δεκαετίας του '80, κατά την οποία σημειώνεται η μεγάλη αύξηση και ενώ ήδη οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες έχουν γνωρίσει την ταχεία άνοδο των διαζυγίων, η Ελλάδα μαζί με την Πορτογαλία εξακολουθεί να βρίσκεται στις χώρες με τα χαμηλότερα ποσοστά διαζυγίου.

Επίσης στον πίνακα (βλέπε πίνακα 3 στο παράρτημα Α') είναι φανερό ότι ενώ η Ελλάδα κατά το 1960 παρουσίαζε έναν από τους χαμηλότερους δείκτες διαζυγίων, από το 1980 και μετά η ποσοστιαία αύξηση είναι αρκετά μεγάλη. Όμως πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του πίνακα η Ελλάδα βρίσκεται ακόμη σε χαμηλά επίπεδα. Αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί από την ελληνική νοοτροπία για τα διαζύγια που ακόμα και σήμερα αποτελεί ένα είδος κοινωνικού στίγματος σε αντίθεση με άλλες χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο .

2.4 Παράγοντες που συμβάλλουν στο διαζύγιο

Γιατί καταλήγουν όμως τόσοι πολλοί γάμοι στη λύση τους με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, αν και έχουν τις καλύτερες προοπτικές;

Έχουν γίνει πολλές έρευνες για να εντοπιστούν οι αιτίες του υψηλού ποσοστού διαζυγίων και από την πλευρά της κοινωνιολογίας και από την πλευρά της ψυχολογίας.

1. Κοινωνικοί

Η κοινωνιολογία γενικότερα από την πλευρά της υποστηρίζει πως η συχνότητα των διαζυγίων στην κοινωνία μας είναι ένα πρόσφατο φαινόμενο και κοινωνιολογικά οι παράγοντες θα πρέπει να βρίσκονται στις αλλαγές που συντελέστηκαν στην κοινωνία.

Κύριος παράγοντας για τον οποίο το ζευγάρι χωρίζει, είναι η διαφορετική προσωπικότητα της σύγχρονης γυναίκας, που αξιώνει σεβασμό και αναγνώριση των ικανοτήτων της και των προσφορών της στην οικογένεια, πράγμα που ο σύζυγος άλλοτε παραδέχεται και άλλοτε αντιμάχεται.

Έπειτα η κοινωνική και οικονομική ανεξαρτησία έδωσαν στη γυναίκα τις δυνάμεις να τολμήσει κάτι που η γυναίκα της προηγούμενης γενιάς δεν είχε ούτε το σθένος ούτε τα μέσα ν'

αντιμετωπίσει. Η σημερινή όμως κοινωνικοοικονομική της εξέλιξη, το φεμινιστικό κίνημα και η εργασία της επιτρέπουν να αντιμετωπίσει χωρίς παθητικότητα και καρτερία μια κακή συμβίωση. Η σύγχρονη γυναίκα έχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει ένα πιθανό διαζύγιο μ' ένα τρόπο δυναμικότερο και ψυχικά υγιέστερο.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει στη διάλυση του γάμου είναι, ο διαχωρισμός των κόσμων με βάση το φύλο στην κοινωνία μας. Η Νόβα-Καλτσούνη Χριστίνα(2000:σελ.299)αναφέρει πως «άντρες και γυναίκες είναι τοποθετημένοι σε διαφορετικές «γωνίες» της ζωής και κάθε «γωνία» αντιπροσωπεύει μοναδικούς κόσμους εμπειρίας». Αυτός ο διαχωρισμός σημαίνει ότι και ως ενήλικοι, άντρες και γυναίκες, υπόκεινται σε μια δια βίου κοινωνικοποίηση, κατά την οποία ο καθένας μαθαίνει διαφορετικούς τρόπους επίλυσης προβλημάτων, αξιολόγησης του τι είναι σημαντικό και γενικά πως προσεγγίζει τη ζωή. Εφόσον οι δύο σύζυγοι μοιράζονται τον ίδιο χρόνο, χώρο, σχέση, σεξουαλικές και συναισθηματικές διαστάσεις της ζωής, είναι προφανές ότι αυτές οι διαφορές θα οδηγήσουν σε σύγκρουση.

Ακόμη, σχέσεις που θα μπορούσαν να είναι απλώς δεσμοί καταλήγουν σε γάμο μετά από μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη αφού πολλά ζευγάρια δεν χρησιμοποιούν αντισύλληψη. Σύμφωνα με τον Κρίτωνα Χριστιανόπουλο,(1994:σελ.17) πολλές γυναίκες αποφεύγοντας να πάρουν την ευθύνη της αντισύλληψης καταλήγουν στην εγκυμοσύνη. Ένα παιδί που δεν είναι προγραμματισμένο ή επιθυμητό στη συγκεκριμένη φάση των πραγμάτων, αποτελεί ακόμη μια περιπλοκή στη σχέση ενός ζευγαριού, ιδιαίτερα αν η σχέση αυτή εξαιτίας της εγκυμοσύνης καταλήξει σε γάμο.

Έπειτα οι απαιτήσεις της ζωής συνεχίζει η Νόβα – Καλτσούνη Χρ.(2000:σελ.300) έχουν αυξηθεί ραγδαία. Αναφερόμαστε στις πιέσεις τις οποίες δέχονται οι ενήλικοι στον πολιτισμό μας στα

θέματα που απαιτούν ικανοποίηση. Ο παράγοντας αυτός περιλαμβάνει τις απαιτήσεις που αφορούν το χρόνο και την ενέργεια του ζευγαριού. Υπάρχουν βέβαια ακόμα χιλιάδες πράγματα και το καθένα από αυτά μειώνει την ενέργεια, τον ενθουσιασμό και το ενδιαφέρον του ζευγαριού.

Πάντως από έρευνα του Clark Vincent στην Αμερική, προκύπτει ότι όσο πιο νέοι είναι οι σύζυγοι τόσο πιο εύθραυστος είναι ο γάμος τους. Αντίθετα οι Winch και Green ισχυρίζονται ότι το μεγαλύτερο ρόλο στη λύση του γάμου με διαζύγιο δεν παίζει η ηλικία αλλά κάποιοι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες. (Α. Μισέλ, 1991:σελ.60)

Η ρουτίνα του έγγαμου βίου είναι ένας ακόμη παράγοντας. Η φρεσκάδα χάνεται καθώς το ζευγάρι ζει μαζί όλο περισσότερο. Σύμφωνα με την Μισέλ Α., (1991:σελ.65) τα ζευγάρια πριν το γάμο περνούσαν χρόνο μαζί επειδή το ήθελαν. Ξεπερνούσαν κάθε εμπόδιο που παρουσιαζόταν για να δουν ο ένας τον άλλον. Μετά από αρκετά χρόνια γάμου κάποια ζευγάρια θεωρούν το γάμο τους μονότονη ρουτίνα. Αυτό που στην αρχή ήταν ευχάριστη ανακάλυψη τελικά γίνεται κάτι αναμενόμενο. Φτάνουν στο σημείο να προβλέπουν τις επόμενες κινήσεις, λόγια του συντρόφου τους και αυτό δυστυχώς τους οδηγεί στην ανία.

Οι αλλαγές που επέφεραν η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση έχουν ακόμη συμβάλλει στην διάλυση πολλών γάμων. Η εκβιομηχάνιση με όλες τις τεχνολογικές εξελίξεις είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αρκετά αστικοποιημένης κοινωνίας. Τα χαρακτηριστικά της αστικής κοινωνίας είναι η ανωνυμία, η κατάλυση της παραδοσιακής εξουσίας σε όλους τους τομείς, η έμφαση στην επιτυχία, η έλλειψη αξιοκρατίας, η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στην ευτυχία, τον υλισμό και τις εφήμερες συμβατικές σχέσεις. Όλα αυτά επιδρούν αρνητικά σε κάθε ισόβια δέσμευση. (Νόβα-Καλτσούνη Χρ., 2000:σελ.305)

2. Ψυχολογικοί

Πίσω όμως από κάθε διαλυμένο γάμο, πέρα από τους κοινωνικούς παράγοντες υπάρχουν και οι ψυχολογικοί, οι οποίοι οδηγούν δυο ανθρώπους στο διαζύγιο.

Η έλλειψη ψυχολογικής ωριμότητας, η ρομανική αντίληψη του γάμου, το ότι δηλ. οι άνθρωποι δεν προετοιμάζονται για το θέμα που λέγεται γάμος, θεωρείται ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που προκαλεί το διαζύγιο. Γάμοι που μέσα τους βασιλεύει η ασυμφωνία των συζύγων, οι διαπληκτισμοί και το μίσος δεν μπορούν ποτέ να αποτελέσουν πηγή ευτυχίας και δημιουργίας για τον άνθρωπο. Αντίθετα αποτελούν μια μολυσμένη εστία, που δηλητηριάζει συχνά τους συζύγους και τα παιδιά. Έτσι έχει γίνει κοινά αποδεκτό ότι ο γάμος είναι αδύνατο να επιβιώσει, κυρίως για λόγους ασυμφωνίας των συζύγων.

Έπειτα η έλλειψη επικοινωνίας διαλόγου, η αίσθηση της αποξένωσης και μοναξιάς, αποτελούν συνηθισμένα φαινόμενα στα ζευγάρια που έπαψαν να ανανεώνονται, ν' ανταλλάσσουν απόψεις, να συζητούν μεταξύ τους. Επικρατεί από ένα σημείο και μετά η ρουτίνα του έγγαμου βίου. Ακόμη ο υπέρμετρος εγωισμός που εκδηλώνεται πολλές φορές με πεισματική, άκαμπτη και πολλές φορές αυταρχική συμπεριφορά του ενός ή και των δύο συζύγων, έχει δυστυχώς αποδειχθεί καταστροφικός για την ομαλή λειτουργία ενός γάμου.

Μια άλλη ψυχολογική αιτία που συμβάλλει στη διάλυση του έγγαμου βίου ενός ζευγαριού είναι η ερωτική ζωή των συζύγων. «Η ερωτική ισορροπία σύμφωνα με τον Ρούντολφ Ντραϊκόρς (1984:σελ.142) αποτελεί προϋπόθεση στη διατήρηση μιας ευτυχισμένης συζυγικής σχέσης. Η μη ικανοποίηση του ενός ή και των δύο συντρόφων, δημιουργεί ένταση στο ζευγάρι και προετοιμάζει το έδαφος για εξωσυζυγικές σχέσεις». Σύζυγοι που ζουν σ' ένα γάμο χωρίς κατανόηση, παραδοχή και αμοιβαίο σεβασμό, μπορεί να προσπαθήσουν να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για στενή επικοινωνία και επιβεβαίωση, αναζητώντας μια πληρέστερη

σεξουαλική σχέση. Τότε καταφεύγουν στην απιστία και αν βρουν στη νέα σχέση τα στοιχεία εκείνα που έλειψαν από το γονιό τους φτάνουν στο χωρισμό.

Οι επεμβάσεις τρίτων μπορεί επίσης να θεωρηθεί αιτία διαζυγίου. Όταν ένα ζευγάρι παντρεύεται θα πρέπει να βάλει κάποια όρια τα οποία οι γονείς και οι φίλοι τους οφείλουν να αποδεχτούν και να σεβαστούν. Στην περίπτωση όμως που τα παραπάνω πρόσωπα βρουν πρόσφορο έδαφος για συνεχείς επεμβάσεις, συμβουλές και καθοδήγηση δεν θα αφήσουν στους νέους περιθώρια να αναπτύξουν μια υγιή σχέση και να λειτουργήσει σωστά το σπιτικό τους. (Θέματα προετοιμασίας για γάμο–Συμβίωση και σχέσεις στην οικογένεια, 1989:σελ.106)

Μια από τις πιο επικίνδυνες και όμως σχεδόν παγκόσμια απειλή της συζυγικής αρμονίας είναι τα «πεθερικά». Όχι πως το πρόβλημα αυτό παρουσιάζει περισσότερη δυσκολία στον χειρισμό του από κάθε άλλο, αλλά στην περίπτωση αυτή ο πειρασμός είναι μεγάλος να κατηγορηθεί ο σύντροφος και το σόι του για τις προστριβές, όταν μπαίνουν οι γονείς του άλλου στον γάμο. Άσχετα από πού προέρχεται ο κίνδυνος θα οδηγήσει σε προστριβή και απογοήτευση εκτός αν και τα δύο μέρη με ωριμότητα αποφασίσουν πως το πρόβλημα είναι μόνο κοινό τους ζήτημα. Οι μεγάλες διαφορές ενδιαφερόντων μεταξύ των διαφόρων μελών της οικογένειας μπορεί να είναι αδιόρθωτες. Αλλά δεν είναι και απαραίτητο να υποφέρει και η αρμονία του γάμου. (Θέματα προετοιμασίας για γάμο – Συμβίωση και σχέσεις στην οικογένεια, 1989:σελ.107)

Έπειτα τα παιδιά είναι πολλές φορές αιτία για την δημιουργία συζυγικών καυγάδων και για το διαζύγιο των γονιών τους. Η Μαρία Μαντζιάρου-Κανελλοπούλου (1981:σελ.173), αναφέρει πως «πολύ πριν από τη γέννησή τους μπορούν να επηρεάσουν την αρμονία του ζευγαριού. Ένας βασικός λόγος είναι η τυχόν ασυμφωνία των γονέων αν επιθυμούν πραγματικά να έχουν ή όχι παιδιά. Έτσι η

ασυμφωνία αυτή μπορεί να φανεί πριν ακόμη γίνει η σύλληψη του παιδιού».

Τέλος οι οικονομικές δυσκολίες μπορεί να φέρουν δυο ανθρώπους πολύ κοντά όπως μπορεί και να διαλύσει και το συζυγικό τους δεσμό τους. Η οικονομική κρίση ένωσε βαθύτερα γάμους και διέλυσε άλλους. Κάθε είδος δυσκολίας είναι και μια πρόκληση, μια δοκιμασία για το θάρρος και την ειλικρίνεια των συντρόφων. Είναι ένα κριτήριο πάνω στο οποίο χτίστηκε ο γάμος. Άλλωστε δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι οι οικονομικές δυσχέρειες πολύ συχνά είναι οι αιτίες για την κατάρρευση ενός γάμου, είναι αιτίες στέρησης βασικών αναγκών και συγκρούσεων.

Παρατηρούμε ότι πολλοί παράγοντες είτε κοινωνιολογικοί είτε ψυχολογικοί είναι αυτοί που συμβάλλουν στα προβλήματα του γάμου. Ο κάθε παράγοντας ευθύνεται σε κάποιο ποσοστό και όλοι μαζί αυξάνουν τους κινδύνους του γάμου.

Το διαζύγιο η λύση του γάμου, δεν είναι μια κατάσταση που αρχίζει από την στιγμή στην άλλη. Είναι κάτι που προετοιμάζεται από πολύ νωρίς και που για να πάρει μια οριστική μορφή χρειάζεται έντονη δοκιμασία, δοκιμασία ψυχολογική, τόσο για τον ένα σύζυγο όσο και για τον άλλον. Σ' ένα διαζύγιο μπορεί να δοκιμάζεται περισσότερο ο ένας ή ο άλλος ανάλογα με τη θέση που παίρνει στο θέμα αυτό. Ωστόσο το διαζύγιο και για τους δύο συζύγους είναι μία δοκιμασία τέτοια που λέμε πως είναι μια μάχη στην οποία κανείς δεν είναι τελικώς νικητής.

Το διαζύγιο για να φτάσει στο τέρμα του περνάει από ορισμένα στάδια.

Κατά μία άποψη τα στάδια αυτά είναι τα εξής :

α) Το στάδιο των πρώτων απογοητεύσεων. Είναι η εποχή που το ζευγάρι αρχίζει να αισθάνεται ότι κάτι δεν πάει καλά, είναι η ίδια εποχή που αρχίζουν να δημιουργούνται οι πρώτες υπόνοιες, οι πρώτες σκέψεις στο μυαλό του καθενός, αυτό είναι όμως κάτι που θέλουν να το απωθήσουν, είναι κάτι που τη συγκεκριμένη στιγμή

αποφεύγουν να το συζητήσουν και αυτό γιατί οι άνθρωποι αυτοί είχαν χτίσει την οικογενειακή τους κατάσταση σε θεμέλια όχι γερά, γι' αυτό έρχονται οι απογοητεύσεις τώρα.

β) Το στάδιο των πρώτων απογοητεύσεων το διαδέχεται το δεύτερο στάδιο που είναι το στάδιο του συναισθηματικού διαζυγίου. Σ' αυτό το στάδιο ο ένας αρχίζει να κατηγορεί τον άλλο, πως δεν είναι άξιος του ιδανικού που οραματίστηκε . Με άλλα λόγια αρχίζουν να βλέπουν αυτό που λένε «δεν ταιριάζουμε». Κατηγορούνται αμοιβαία, προχωρούν στα συγκεκριμένα προβλήματα και φυσικά καθώς θα είναι ανώριμοι, πολλές φορές στέκονται ο καθένας στο δικό του πρίσμα, δεν προχωρά στη θέση του άλλου. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι το συναισθηματικό διαζύγιο δεν οδηγεί πάντοτε στο νομικό διαζύγιο.

γ) Έπειτα είναι το νομικό διαζύγιο και αυτή η μορφή διαζυγίου είναι η πιο χαρακτηριστική . Είναι η περίοδος που όλος ο κόσμος μαθαίνει, ενώ μέχρι τώρα ήταν γνωστό μόνο στο στενό κύκλο. Το νομικό διαζύγιο είναι η απόφαση του ζευγαριού να διαχωρίσει το δρόμο του και η θέληση να εμφανίσει αυτή την απόφαση στην κοινωνία, να μάθει τώρα η κοινωνία πως δεν θέλουν να ζουν μαζί . Έχοντας πάρει λοιπόν το ζευγάρι την απόφαση να χωρίσουν, καταφεύγουν σ` ένα τρίτο πρόσωπο, το δικηγόρο, αυτόν που εφαρμόζει το γράμμα του νόμου και βλέπει απρόσωπα τον άνθρωπο. Αναμφισβήτητα η οικογενειακή διάσπαση και το διαζύγιο δεν είναι ένα απλό γεγονός, αντίθετα είναι μια μακρόχρονη και τις περισσότερες φορές ψυχοφθόρα διαδικασία που περνά ορισμένα στάδια. (Χουρδάκη Μ., 1982:σελ.270-271)

2.5 Διαζύγιο: η άποψη της Ορθόδοξης εκκλησίας

Η λύση του γάμου με διαζύγιο, όπως είδαμε, κατά την ιστορική αναδρομή είναι ένα φαινόμενο παλιό και που με την πάροδο των

χρόνων αυξάνεται ραγδαία. Ποια είναι όμως η άποψη της Ορθόδοξης εκκλησίας για τη λύση της έγγαμης συμβίωσης, για το διαζύγιο;

Κάθε θρησκεία ερμηνεύει την πραγματικότητα που περιβάλλει τον άνθρωπο και διαμορφώνει κανονιστικά πρότυπα συμπεριφοράς που προσδιορίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις ανάλογα με το «ιερό», το «θείο», το «υπερφυσικό» στο οποίο πιστεύει. Στο γάμο ως θεσμό ιδιαίτερης σημασίας, που συναντάται σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης όπως άλλωστε και η θρησκεία που αποτελεί πανανθρώπινο κοινωνικό φαινόμενο αναφέρονται όλες οι σύγχρονες μεγάλες θρησκευτικές διδασκαλίες.

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στον χριστιανισμό καθώς και στις αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για τον γάμο και το διαζύγιο, οι οποίες είναι βαθιά επηρεασμένες από όσα η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία υπαγορεύει στους πιστούς της.

Συγκεκριμένα ο χριστιανισμός έχει ανακηρύξει το γάμο σε σταθερό και απαράβατο θεσμό. Γάμος που συνάπτεται σύμφωνα με τις διατάξεις και το τυπικό της Εκκλησίας δεν επιτρέπεται να διαλυθεί.(Ματθαίος:1θ',4-6,). Τέλειος χριστιανικός γάμος είναι ο πρώτος και μοναδικός γάμος που διαλύεται μόνο μετά το θάνατο ενός από τους συζύγους. Μοναδικές περιπτώσεις που γίνεται δεκτός ο χωρισμός των συζύγων είναι η μοιχεία ή και η πορνεία επειδή παραβιάζεται παράφορα ο όρκος, ενώπιον Θεού και ανθρώπων, της συζυγικής πίστης.(Ματθαίος,ε'32 και 1θ',9). Όμως και πάλι οι σύζυγοι δεν πρέπει να καταφεύγουν πάντα στο διαζύγιο κάνοντας χρήση του δικαιώματος τους αλλά να χρησιμοποιούν και να εξαντλούν όλες τις δυνατότητες και ιδιαίτερα όταν υπάρχουν παιδιά.

Η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία επιτρέπει την τέλεση δεύτερου και τρίτου γάμου κατ' οικονομία γιατί πιστεύει ότι η γενετήσια ορμή παρασύρει αδύναμες προσωπικότητες στην σύναψη σεξουαλικών σχέσεων εκτός γάμου.

Η σπουδαιότητα που αποδίδει η χριστιανική διδασκαλία στο γάμο και κατά συνέπεια στην αρχή του αδιαλύτου του πηγάζει από την

πίστη ότι είναι θεσμός που ιδρύθηκε από τον Θεό και δόθηκε από τον ίδιο στον άνθρωπο. Σύμφωνα με το βιβλίο της γένεσης παραδόθηκε στους πρωτόπλαστους μέσα στον παράδεισο όταν ο Θεός τους ευλόγησε και τους είπε « να αυξάνεστε και να πληθύνεστε και κατακτήστε όλη τη γη» και ότι «στο εξής άνδρας και γυναίκα θα αφήνει πατέρα και μητέρα και θα δένεται σφικτά με την γυναίκα του ώστε οι δύο να μεταβάλλονται σε σάρκα μία».(Γένεση:α'28 και β',22-24) Αυτή η θεία επιταγή δείχνει ότι κάθε πιστός χριστιανός οφείλει να ακολουθεί τον έγγαμο βίο. Η προτίμηση του άγαμου βίου σημαίνει περιφρόνηση προς τον γάμο και ισοδυναμεί με βλασφημία κατά του Θεού που ίδρυσε και ευλόγησε τον γάμο.

Σύμφωνα με τον Μπακογιάννη Βασίλη (1994:σελ.16), η αγαμία επιτρέπεται μόνο όταν ο πιστός την επιλέγει για να αφοσιωθεί αποκλειστικά στα επουράνια με σκοπό την πνευματική του τελείωση και το πλησίασμα στον Θεό.

Έπειτα για την πραγματοποίηση μιας τελετής ενός γάμου είναι απαραίτητη η ύπαρξη ιερολογίας και η παρουσία ιερέα, στοιχεία που εξασφαλίζουν την μετάδοση της θείας χάρης στο ανδρόγυνο για την θεμελίωση του νομικού δεσμού του. Κάθε συζυγικός δεσμός που πραγματοποιείται έξω από τα μυστηριακά εκκλησιαστικά πλαίσια όπως συμβαίνει με τον πολιτικό γάμο, δεν γίνεται αποδεκτός. Απορρίπτεται και οι τελούντες πολιτικό γάμο θεωρούνται ότι βρίσκονται εκτός εκκλησίας γιατί αποκλίνουν από την διδασκαλία της Εκκλησίας και κάθε απόκλιση συνιστά αίρεση. Πόσο μάλλον όταν απορρίπτουν στην πράξη ένα από τα μυστήρια που αποτελούν ένα από τα βασικότερα μέρη της δογματικής της. Οι αντιλήψεις που οδηγούνε στον πολιτικό γάμο χαρακτηρίζονται ως χαλαρές και προϊόν άγνοιας του πιστού ή ως αντιχριστιανικές και βέβηλες ενώ πιστεύεται ότι χωρίς την εύνοια και την αγάπη του Θεού που χρειάζεται για να αντεπεξέλθει το ζευγάρι με επιτυχία στα

προβλήματα της κοινής συμβίωσης και τους σκοπούς του γάμου η έγγαμη σχέση θα καταλήξει γρήγορα σε αδιέξοδο.

Η δυνατότητα σύστασης γάμου χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το θρησκευτικό τυπικό, όπως αναφέρει ο Χατζόπουλος Χαράλαμπος (1990:σελ.104-105), μετράει πολλές δεκαετίες πρώτα στην Ολλανδία μετά στην Αγγλία και την Γαλλία. Η επιρροή που άσκησε στις δύο πρώτες η διδασκαλία του Λούθηρου και η επίδραση των Διαφωτιστών στην τρίτη έθεσαν τα θεμέλια για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου στις χώρες αυτές. Στην χώρα μας θεσπίστηκε για πρώτη φορά με τον Ν. 1250/1982 προκαλώντας την ισχυρή αντίδραση της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και την τότε όξυνση των σχέσεων με την πολιτεία.

Σε απάντηση στην έντονη άρνησή της να δεχθεί τον πολιτικό γάμο και στην αποκλειστική ισχύ του θρησκευτικού γάμου θα μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει τα εξής:

- είναι αντίθετη με το άρθρο 13 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την θρησκευτική ελευθερία,
- προσβάλλεται η θρησκευτική συνείδηση όσων έχουν διαφορετικές θρησκευτικές αντιλήψεις και η προσωπικότητα όλων όσων δεν πιστεύουν,
- εμποδίζεται η σύζευξη για πρόσωπα όπου μόνο το ένα μέλος είναι χριστιανός. Για να ξεπεραστεί ένα τέτοιο πρόβλημα γίνονται εικονικές βαφτίσεις με συνέπεια και ο γάμος να διακωμωδείται και το μυστήριο της βάπτισης αφού μετέχουν σε αυτά πρόσωπα που δεν δέχονται τον ιερό τους χαρακτήρα τους. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να τίθεται σε κίνδυνο (Αυδή-Καλώνη Ι.,1982:σελ.2)

Για όσους ανήκουν σε διάφορες θρησκευτικές πεποιθήσεις ή δηλώνουν άθεοι η καθιέρωση πολιτικού γάμου ως εναλλακτική επιλογή στο θρησκευτικό τύπου γάμου σύμφωνα και με την συνταγματική επιλογή αποτελεί αναγκαιότητα.

Ο γάμος ωστόσο για την Εκκλησία είναι ένας σταθερός και απαράβατος θεσμός. Η εκκλησία καταδικάζει ότι συντελεί στην διάλυσή του και ευλογεί τα μέτρα προστασίας τους. Γάμος και οικογένεια είναι στενά συνδεδεμένα εξωτερικά και εσωτερικά. Ο κλονισμός του ενός θεσμού κλονίζει τον άλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 : ANTIΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

3.1 Παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο

Αναζητώντας τους παράγοντες που επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιμετωπίζουν το διαζύγιο, έγινε φανερό ότι οι παράγοντες αυτοί δεν αντιμετωπίζονται μόνο μέσα στο ίδιο το γεγονός του χωρισμού καθεαυτό αλλά ότι προϋπάρχουν, συνυπάρχουν και έπονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Το πώς δηλαδή θα αντιδράσει το παιδί, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες που αφορούν το ίδιο το παιδί, την οικογένεια και το άμεσο ή και ευρύτερο περιβάλλον. Έτσι εκτός από τους παράγοντες που αφορούν το ίδιο το παιδί θα συμβάλλουν και άλλοι παράγοντες σύμφωνα με την (Λία Λαζαρίδου, 1994:σελ.53), όπως είναι η σχέση που είχε το παιδί με τους γονείς του, η συμπεριφορά των γονιών και οι μεταξύ τους σχέσεις, η ύπαρξη ή μη αδελφών, ο τρόπος με τον οποίο οδηγείται ένα ζευγάρι στο χωρισμό. Η ρύθμιση που εμπλέκεται για τη γονική μέριμνα, η εμπλοκή σε δικαστικές αντιδικίες, η πιθανή αλλαγή σχολείου, η στάση συγγενικών προσώπων, όπως και των δασκάλων, καθώς και η στάση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος απέναντι στο διαζύγιο. Η αλληλεπίδραση όλων αυτών των παραγόντων θα καθορίσει την επεξεργασία των ζητημάτων του χωρισμού για το παιδί και τις τελικές αντιδράσεις.

Οι **Amato & Keith (1991a:σελ.26)** αναφέρουν επίσης πως «οι παράγοντες που αφορούν το ίδιο το παιδί σχετίζονται με α) το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται, δηλαδή στην ηλικία του, β) το φύλο του, γ) την ιδιοσυγκρασία του (το «ταμπεραμέντο» του, το «δύσκολο» ή το «εύκολο» παιδί) και δ) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα (προηγούμενες εμπειρίες, ικανότητες, κατανόηση που έχει αναπτύξει για τις σχέσεις)». Κατανοώντας το διαζύγιο ως διεργασία σύνθετων γεγονότων και φαινομένων που

απαιτούν από παιδιά και γονείς πολλές αλλαγές και νέες προσαρμοστικές ικανότητες μπορούμε να διακρίνουμε τα ψυχολογικά «καθήκοντα», τις νέες προκλήσεις δηλαδή που πρέπει να αντιμετωπίσουν και τους παράγοντες που μπορεί να είναι βοηθητικοί ή ανασταλτικοί– καταστροφικοί σ' αυτή την αντιμετώπιση.

Σε μια προσπάθεια να αναλύσουμε τους τρεις πρώτους παράγοντες (ηλικία, φύλο, ιδιοσυγκρασία) θα μπορούσαμε να πούμε πως η ηλικία αρχικά, το αναπτυξιακό στάδιο δηλαδή στο οποίο βρίσκεται το παιδί, όταν οι γονείς χωρίζουν, είναι ο σημαντικότερος από τους παράγοντες που καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το παιδί αντιμετωπίζει το χωρισμό και το διαζύγιο των γονιών του.

Πιο συγκεκριμένα η γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική του ανάπτυξη διαμορφώνουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο το παιδί κάνει τις επεξεργασίες του. Δεν θα πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι κάθε παιδί είναι μια μοναδική οντότητα σε κάθε επίπεδο ανάπτυξής του και αντιδρά με το μοναδικό δικό του τρόπο σε κάθε τι που αντιμετωπίζει.

Σύμφωνα με τους **Amato & Keith, (1991a:σελ.26)** «Οι τρόποι με τους οποίους το παιδί κατανοεί πληροφορίες γύρω από το διαζύγιο, τις αιτίες και τις αλλαγές που φέρνει στη ζωή του, εξαρτώνται ίσως και από τις νοητικές του ικανότητες. Το είδος του προβληματισμού που αναπτύσσει το παιδί, η φύση της σχέσης του με τους γονείς του, οι τρόποι αντιμετώπισης προβλημάτων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την ψυχολογική του ανάπτυξη, η οποία συνδέεται με την ηλικία του. Είναι φορές όμως που η ανάπτυξη του αυτή μπορεί να μην συμβαδίζει πάντα σε όλους τους τομείς με τη χρονολογική ηλικία. Η γνώση όμως των ιδιαιτεροτήτων της κάθε ηλικίας με τις χαρακτηριστικές δυνατότητες και τις κύριες ψυχολογικές ανάγκες μας βοηθάει ίσως να κάνουμε πιο συγκεκριμένες τις αντιδράσεις των παιδιών σ' ένα επικείμενο χωρισμό των γονιών».

Έπειτα όσον αφορά τον παράγοντα «φύλο» σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι τα αγόρια παρουσιάζουν περισσότερα και άμεσα προβλήματα από τα κορίτσια μετά το διαζύγιο των γονιών τους. Τα προβλήματα αυτά έχουν σχέση με τις συναισθηματικές τους αντιδράσεις, την κοινωνική τους συμπεριφορά, τη γνωστική τους ανάπτυξη και τη σχολική τους επίδοση. Συγκεκριμένα σε παλαιότερες έρευνες υπήρχαν συχνές αναφορές ότι τα αγόρια αντιμετώπιζαν περισσότερα προβλήματα προσαρμογής μετά το χωρισμό των γονέων τους σε σύγκριση με τα κορίτσια. Νεότερες όμως έρευνες έχουν δείξει ότι οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων δεν είναι τόσο εμφανείς και σταθερές όσο παλαιότερα.

Ο Τσιάντης Γ. (1994), αναφέρει συγκεκριμένα, ότι οι έντονες αντιδράσεις των παιδιών οφείλονται στη συναισθηματική αποστέρηση και εμφανίζονται στον τομέα της ταύτισης με το φύλο του γονέα που είναι μακριά, με επιπτώσεις στον τρόπο που θα λειτουργήσει το παιδί σαν γονέας αργότερα. Υποστηρίζει ακόμη ότι οι ψυχολογικές διαταραχές καθώς και οι διαταραχές στις διαπροσωπικές σχέσεις οι οποίες εμφανίζονται αργότερα στη ζωή, ποικίλουν ανάλογα με την ηλικία που έγινε ο χωρισμός και περιληπτικά είναι παρακάτω:

- Απουσία μητέρας: συναισθηματική ρηχότητα για τα παιδιά και των δύο φύλων.
- Απουσία μητέρας: συσχετίζεται με νεύρωση στις γυναίκες.
- Απουσία πατέρα: συσχετίζεται με (σεξουαλική) παραπρωματικότητα στις γυναίκες.
- Απουσία πατέρα: συσχετίζεται με τάσεις για διαταραχές ή και μικροπροβλήματα με πρόσωπα εξουσίας. (Γ. Τσιάντης, 1994:σελ.155)

Ακόμη ένας τρίτος παράγοντας-η ιδιοσυγκρασία- των παιδιών είτε κάνει τα παιδιά πιο ευάλωτα και μειώνει την προσαρμοστικότητα τους στο έντονο στρές από τις μεταβολές της συζυγικής κατάστασης

των γονέων τους είτε τα προστατεύει και έτσι έχουν την ψυχολογική επάρκεια και αντοχή για να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες των μεταβολών αυτών. Σύμφωνα με τους Amato&Keith (1991a), τα παιδιά με «εύκολη» ιδιοσυγκρασία, κοινωνική ωριμότητα και επάρκεια, υπευθυνότητα και με λίγα προβλήματα συμπεριφοράς – σε αντίθεση με τα παιδιά με «δύσκολη» ιδιοσυγκρασία και προβλήματα συμπεριφοράς – είναι πιο ικανά να αντιμετωπίσουν το χωρισμό των γονέων τους και είναι περισσότερο πιθανό να έχουν μια πιο θετική αντιμετώπιση από τους γονείς τους και από άλλα άτομα του περιβάλλοντός τους. (Amato&Keith, 1991a:σελ.27)

Εκτός όμως από τους παραπάνω παράγοντες που αναμφισβήτητα επηρεάζουν την προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο, υπάρχουν και άλλοι γενικότεροι παράγοντες, οι οποίοι κρίνεται αναγκαίο να αναφερθούν και συνοψίζονται στους εξής:

- Το στρες που συνήθως δημιουργείται από τη διακοπή του συνηθισμένου τρόπου ζωής της οικογένειας. Εδώ συμπεριλαμβάνονται μεταβολές όπως αλλαγή κατοικίας, σχολείου, φίλων.
- Το αποτέλεσμα του γεγονότος του διαζυγίου στην ψυχολογική κατάσταση των γονέων. Το διαζύγιο είναι μια εξελικτική διαδικασία και πριν από αυτό συνήθως επικρατεί ένταση στις σχέσεις των γονέων. Η έκταση αυτή έχει διακυμάνσεις που μπορεί να κυμαίνονταν από έλλειψη επικοινωνίας μέχρι και ανοιχτή βία στις σχέσεις τους.
- Κοινωνικές επιπτώσεις του διαζυγίου είτε με τη μορφή στίγματος είτε με τη μορφή της έλλειψης ή όχι υποστηρικτικών συστημάτων από τον κοινωνικό περίγυρο του προσώπου που πήρε διαζύγιο.
- Μεταβολή στην οικονομική κατάσταση της οικογένειας και τα προβλήματα που μπορεί να θέσει σε κίνηση. (Τσιάντης Γ., 1994: σελ. 153 – 154)

Συμπερασματικά θα λέγαμε, πως η ηλικία, το αναπτυξιακό στάδιο των παιδιών, το φύλο, καθώς και η ιδιοσυγκρασία τους, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα στις άμεσες και βραχυχρόνιες αντιδράσεις και την προσαρμογή τους στο χωρισμό των γονέων τους. Οι αντιδράσεις αυτές των παιδιών με βάση τους αναπτυξιακούς στόχους κάθε σταδίου εξέλιξης και τις αντίστοιχες ικανότητες περιγράφονται αναλυτικά στη συνέχεια.

3.2 Αναμενόμενες αντιδράσεις των παιδιών ανάλογα με την ηλικία τους

Στην ενότητα αυτή θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστούν οι αναμενόμενες αντιδράσεις των παιδιών ανάλογα με την ηλικία τους. Σκοπός της παρουσίασης αυτής είναι να γίνουν κατανοητές οι αντιδράσεις των παιδιών όταν προκύπτουν στρεσογόνα γεγονότα, όπως το διαζύγιο των γονιών τους.

3.2.1 Η εμπειρία του διαζυγίου στα παιδιά προσχολικής ηλικίας (βρεφική και νηπιακή από 0 – 5 ετών)

Οι περισσότεροι χωρισμοί, όπως έχει διαπιστωθεί, γίνονται τον τέταρτο έως και τον έβδομο χρόνο του γάμου. Η διαπίστωση αυτή μας παραπέμπει στο ότι τα παιδιά που ζουν την εμπειρία του διαζυγίου των γονιών τους βρίσκονται στην πλειοψηφία τους στην προσχολική ηλικία. Στην ηλικία αυτή ζουν συνήθως τα παιδιά την ιδιαίτερα οξεία φάση του χωρισμού, τη φάση της άμεσης κρίσης όπως λέγεται αλλιώς, όπου οι γονείς υλοποιούν την απόφαση του ενός ή και των δύο να χωρίσουν, χωρίζοντας και ως προς τον χώρο.

Η προσχολική ηλικία (βρεφική και νηπιακή) είναι γνωστή ως η περίοδος με τις πιο ταχείες εξελίξεις στην κινητική, γνωστική και

συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Καθώς οι διαφορές ανάμεσα στη βρεφική (0 - 2 ½ ετών) και στην νηπιακή (3 – 5 ετών) έχουν ιδιαίτερη σημασία, θα γίνει ξεχωριστή αναφορά σε αυτές. (Kalter N., 1990:σελ.587)

Βρεφική ηλικία (0 – 2 ½ ετών)

Στη βρεφική ηλικία τα παιδιά συνειδητοποιούν σταδιακά την ξεχωριστή τους οντότητα από τα πρόσωπα που τα φροντίζουν. Η συναισθηματική σταθερότητα των προσώπων αυτών και η σταθερότητα στις καθημερινές συνήθειες είναι απαραίτητες προϋποθέσεις σε αυτή την κατεύθυνση. Τα παιδιά είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι δέκτες της ψυχικής αναστάτωσης του γονιού με τον οποίο ζουν μαζί και αντιδρούν με έντονη δυσφορία στην έλλειψη της συνέχειας και στις απρόβλεπτες αλλαγές στις καθημερινές συνήθειες στο περιβάλλον τους.

Τα παιδιά μέχρι και την ηλικία των 2 ½ ετών εμφανίζουν διάφορες συμπεριφορές, με τις οποίες εκπέμπουν σήματα ψυχολογικής αναστάτωσης από τις αλλαγές που συμβαίνουν από τη συναισθηματική αναστάτωση των γονιών τους. Σύμφωνα με την Kalter, (1990:σελ.587) «η πιο συνηθισμένη αντίδραση στο στρες του χωρισμού για ένα παιδί αυτής της ηλικίας είναι να χάσει κάτι από αυτό που κατακτά καθημερινά στην ανάπτυξή του. Δηλαδή τον ύπνο, το φαγητό, την κινητικότητα, την ομιλία, τον έλεγχο των σφικτήρων, τη συναισθηματική ανεξαρτησία. Την αναστάτωσή τους αυτή μπορεί να τη δείξουν επίσης με θυμό, συναισθηματική αστάθεια, φόβο αποχωρισμού αλλά και με συμπεριφορές απόσυρσης και αδιαφορίας».

Είναι φυσιολογικό όμως το παιδί να αντιδρά έτσι αφού αμέσως μετά τη γέννηση του εξαρτάται από τη μητέρα του για τροφή και ερεθίσματα για την ψυχοκινητική του ανάπτυξη. Η υποστήριξη και η επικοινωνία με τον πατέρα είναι επίσης σημαντική σ' αυτή την

ηλικία. Μάλιστα «η έλλειψη επαφής με τον πατέρα προκαλεί προβλήματα ταυτότητας».

Νηπιακή ηλικία (3-5 ετών)

Η νηπιακή ηλικία χαρακτηρίζεται από την κατάκτηση βασικών αναπτυξιακών στόχων σε όλους τους τομείς -σωματικό, γνωστικό, γλωσσικό, συναισθηματικό, κοινωνικό- και από την προσπάθεια που κάνει το παιδί να αποκτήσει τη σταδιακή του αυτονομία, έχοντας τη συναισθηματική ασφάλεια των σχέσεων με τους γονείς και προχωρώντας στη διαδικασία ταύτισης μαζί τους. Η ανάπτυξη λοιπόν των παιδιών σε αυτό το στάδιο βασίζεται στον ιδιαίτερο δεσμό γονέα-παιδιού, οπότε συσχετίζεται στενά με την συναισθηματική κατάσταση και την ψυχολογική επάρκεια του γονέα και τη σταθερότητα του περιβάλλοντος.

Έρευνες όμως έχουν δείξει ότι η προσαρμογή των γονέων στο διαζύγιο είναι μια μακρόχρονη διαδικασία που μπορεί να διαρκέσει δυο χρόνια ή και περισσότερα και που επηρεάζει σημαντικά την ικανότητα των γονέων να φροντίσουν τα παιδιά και να επικοινωνούν μαζί τους. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το γονέα που έχει την επιμέλεια των παιδιών κατά την αρχική φάση μετά το χωρισμό. (Wallerstein&Kelly, 1983:σελ.53) Γι' αυτό το λόγο τα παιδιά της νηπιακής ηλικίας είναι ευάλωτα στις άμεσες επιπτώσεις του διαζυγίου και εκδηλώνουν περισσότερο έντονες αντιδράσεις απ' ότι τα μεγαλύτερα παιδιά.

Έτσι προσπαθώντας να ερμηνεύσουν τις συγκρούσεις των γονιών τους μπορεί να πιστέψουν ότι αυτά τα ίδια είναι «υπεύθυνα» για τον χωρισμό. Ένα παιδί αυτής της ηλικίας, όπως αναφέρει η Τσίτουρα Στ.,(1990:σελ.187) «μπορεί να βασανίζεται από ενοχές. Μπορεί ακόμη να αναπτύσσει και δικές του φαντασίες, δυσκολευόμενο να διακρίνει το πραγματικό από το φανταστικό Τα παιδιά αυτής της ηλικίας ακόμη πιστεύουν στα «μάγια» και διατηρούν μια μεγάλη ελπίδα ότι οι γονείς τους θα τα ξαναφτιάξουν».

Σίγουρα η απώλεια του ενός γονιού τα τρομάζει και τα καταθλίβει. Μάλιστα επειδή φοβούνται μήπως χάσουν και τη μητέρα τους προσκολλούνται σ' αυτή και δεν επιτρέπουν ούτε τους αναγκαίους χωρισμούς. Μερικές φορές δύσκολα αποχωρίζονται τη μητέρα για να επισκεφτούν το πατέρα, γιατί φοβούνται τον αποχωρισμό.

Όσον αφορά τα σημάδια που φανερώνουν την ψυχολογική αναστάτωση των παιδιών είναι πολλά. Η απώλεια των αναπτυξιακών κατακτήσεων σε όλους τους τομείς ανάπτυξης είναι το πιο συχνό σήμα που εκπέμπει το παιδί αυτής της ηλικίας. Έπειτα η συναισθηματική αστάθεια που μπορεί να εκφραστεί με απότομες αλλαγές διάθεσης, η οργή εκφραζόμενη άμεσα με επιθετική συμπεριφορά προς συνομήλικους, αδέρφια και έμμεσα προς τους γονείς, φόβοι, άγχος, μελαγχολία. Ιδιαίτερα τα αγόρια αυτής της ηλικίας μπορεί να επιδείξουν συχνότερα επιθετικές συμπεριφορές, να αποφεύγουν τους συνομηλικούς τους και στα πλαίσια Παιδικών Σταθμών, Νηπιαγωγείων να προκαλούν τις παιδαγωγούς προς μια λιγότερο βοηθητική στάση απέναντί τους εκεί που έχουν ανάγκη ακριβώς από το αντίθετο. (Λία Λαζαρίδου, 1994:σελ.58)

Συμπερασματικά θα λέγαμε πως τα παιδιά αυτής της ηλικίας είναι ιδιαίτερα ευάλωτα εξαιτίας της γνωστικής τους αδυναμίας να καταλάβουν το χωρισμό των γονέων τους. Ωστόσο καθίσταται αναγκαία η ύπαρξη της άμεσης επικοινωνίας του παιδιού με το γονέα που έχει την επιμέλεια.

3.2.1 Η εμπειρία του διαζυγίου στα παιδιά της πρώτης σχολικής ηλικίας (5 –9 ετών)

Η ανάπτυξη των γνωστικών ικανοτήτων των παιδιών αυτής της ηλικίας διευκολύνει την κατανόηση της συμπεριφοράς, των αντιδράσεων και των συναισθημάτων τόσο των άλλων όσο και του εαυτού τους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι τα παιδιά της ηλικίας αυτής έχουν ακόμη την ικανότητα για μια πληρέστερη ερμηνεία των

αντιδράσεων, των συναισθημάτων και των αιτιών που σχετίζονται με τον χωρισμό.

Ακόμη σ' αυτή την ηλικία αναπτύσσεται η ικανότητα των παιδιών να εκφράζονται με το λόγο και να κατανοούν καλύτερα το λόγο των άλλων. Στις εξωτερικές πηγές του στρες προστίθενται φαντασιώσεις που φοβίζουν το παιδί (φόβοι π.χ. ότι κάποιος γονιός θα πάθει κάτι ή ότι θα τα εγκαταλείψουν) και αυτοκατηγορίες (ότι π.χ. δεν αξίζει την αγάπη του πατέρα και γι' αυτό ο μπαμπάς έφυγε ή δεν έρχεται να το επισκεφτεί).

Οι αντιδράσεις της ηλικίας αυτής χαρακτηρίζονται συνήθως από κατάθλιψη, απόσυρση, θλίψη, φόβο, άγχος, φαντασιώσεις για τη συμφιλίωση των γονέων, θυμό, οργή, πτώση της σχολικής επίδοσης, επιθετικότητα, αισθήματα απώλειας ή απόρριψης, αναζήτηση των αιτιών και των επεξηγήσεων για το διαζύγιο, ντροπή και εσωτερικές συγκρούσεις για τη «θέση» που θα πάρουν υπέρ του ενός ή του άλλου γονέα. (Λία Λαζαρίδου, 1994:σελ.61)

Επίσης «οι αντιδράσεις των παιδιών αυτής της ηλικίας χαρακτηρίζονται από έντονη σύγκρουση αισθημάτων θυμού, οργής και αφοσίωσης προς τον ένα γονέα ή και τους δύο γονείς. Τα παιδιά σ' αυτή την αναπτυξιακή περίοδο είναι ιδιαίτερα ευάλωτα στις πιθανές απαιτήσεις να πάρουν θέση υπέρ του ενός ή του άλλου γονέα, και να είναι «αφοσιωμένα»αντίστοιχα προς τον έναν ή τον άλλον γονέα. Αυτό συμβαίνει γιατί ίσως οι γονείς θωρούν τα παιδιά αρκετά μεγάλα ώστε να έχουν «σύμμαχο» και αρκετά μικρά για να μπορούν να προκαλούν και να ενισχύουν τέτοιες μορφές συμπεριφοράς. Η σύγκρουση αυτή όμως επιτείνεται και από την ικανότητα των παιδιών να εμπλέκονται στη δυναμική των σχέσεων της οικογένειας, να επηρεάζουν ενεργητικά και να κατευθύνουν με επιδέξιους τρόπους τις σχέσεις και την επικοινωνία των μελών της οικογένειας μετά των χωρισμό». (Χατζηχρήστου Χρ., 1999:σελ.132)

Οι Parish&Dostal ύστερα από έρευνα που έχουν πραγματοποιήσει σχετικά με την συμπεριφορά των παιδιών

αναφορικά με τον χωρισμό των γονιών τους επισημαίνουν τα παιδιά της πρώτης σχολικής ηλικίας «αμύνονται» προσπαθώντας να παραμείνουν ουδέτερα, «αφοσιωμένα» και στους δύο γονείς, για να διασφαλίσουν την αγάπη τους. (Parish T.S&Dostal,J.W., 1980:σελ.35)

Εξαιτίας λοιπόν της παραπάνω συμπεριφοράς που εμφανίζουν τα παιδιά είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αποφεύγεται η συνειδητή ή ασυνείδητη χρησιμοποίηση του παιδιού ως “συμμάχου” από τον έναν ή τον άλλον γονέα, γιατί επιτείνει την εσωτερική του σύγκρουση, του προκαλεί απόγνωση και δυσχεραίνει την άμεση και μακροχρόνια προσαρμογή του στο διαζύγιο.

Η εμπειρία του διαζυγίου σε μεγαλύτερα παιδιά σχολικής ηλικίας (9 – 12 χρονών)

Τα παιδιά αυτής της ηλικίας μπορούν να κατανοήσουν καλύτερα το διαζύγιο των γονιών τους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει, πως δέχονται εύκολα ότι το διαζύγιο συμβαίνει σε αυτά, έστω και αν υπήρχαν σε κάποιες οικογένειες, συγκρούσεις ανάμεσα στους γονείς.

Στην ηλικία αυτή, τα παιδιά είναι πιο ανεξάρτητα. Περνούν πολύ χρόνο στο σχολείο, στις φιλίες και σε άλλες δραστηριότητες. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν έχουν ανάγκη από το σταθερό πλαίσιο του σπιτιού. Αν και τους ενδιαφέρει η γνώμη των άλλων δείχνουν ντροπαλά να μιλήσουν για την οικογενειακή τους κατάσταση την οποία πολλές φορές κρύβουν ή αποσιωπούν. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας όπως αναφέρει η Λία Λαζαρίδου (1994), σπάνια αντιδρούν άμεσα με θλίψη στο χωρισμό των γονιών τους. Αντίθετα πού συχνότερα και ιδίως τα αγόρια εκφράζονται με οργή και θυμό. Νιώθουν θυμωμένα με τους γονείς τους χωρίς να το δείχνουν άμεσα. Γίνονται επιθετικά προς τα αδέρφια ή τους συνομήλικους τους. Σε αντίθεση με τα αγόρια, τα κορίτσια φαίνεται να αντιμετωπίζουν καλύτερα το χωρισμό. Μπορεί να είναι ιδιαίτερα

βοηθητικά και με κατανόηση και προς τους δύο γονείς και να γίνονται αρεστά και αγαπητά. (Λία Λαζαρίδου, 1994:σελ.61-62)

Ακόμη τα παιδιά σ' αυτή την ηλικία έχουν έντονη την αίσθηση του «δίκαιου» - όπως αυτά αντιλαμβάνονται την έννοια – και στην προσπάθειά τους να πάρουν θέση στις διαμάχες υπέρ του ενός ή του άλλου γονιού έρχονται σε αντίθεση με την ανάγκη τους να είναι «νομιμόφρονα» και προς τους δυο γονείς, να είναι εντάξει δηλαδή και με τους δύο γονείς και να αγαπιούνται και με τους δύο. Τα μεγαλύτερα παιδιά της σχολικής ηλικίας ύστερα από έρευνα που έχει γίνει από τους Parish&Dostal,(1980:35) θεωρούν τη συμμαχία τους με τον ένα γονέα -κυρίως τον γονέα που έχει την επιμέλεια-πηγή υποστήριξης και σταθερότητας. Επιπλέον τη θεωρούν πηγή άμυνας για την αντιμετώπιση της αβεβαιότητας, της έλλειψης βοήθειας και άγχους τους, καθώς έχουν τη δυνατότητα εκφόρτισης του θυμού τους σ' έναν αποδεκτό στόχο-το γονέα που δεν έχει την επιμέλεια.

Σ' αυτή την ηλικία τέλος, πρέπει να ειπωθεί, πως σημειώνονται διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλλα. Στα αγόρια γενικότερα υπάρχουν περισσότερες αντιδράσεις. Και αυτό γιατί χάνουν το πατέρα, το αρσενικό που θέλουν να μιμηθούν. Από την άλλη πλευρά πάλι τα παιδιά και συγκεκριμένα τα αγόρια μπορεί να θυμίζουν στη μητέρα ένα ανεπαρκή σύζυγο και να τις δημιουργείται έτσι ένα αίσθημα απόρριψης γεγονός όμως που θα προκαλέσει πολλά προβλήματα προσαρμογής στο χωρισμό των γονέων τους. Συχνά όλοι περιμένουν από αυτά να ανεξαρτητοποιηθούν γρηγορότερα, να ελέγχουν περισσότερο τα συναισθήματά τους και να μην προκαλούν παρηγοριές γι' αυτό δυσκολότερα εκφράζουν αισθήματα λύπης, αδυναμίας ή εξάρτησης.

3.2.2. Η εμπειρία του διαζυγίου στα παιδιά της εφηβικής ηλικίας (κυρίως 12 – 17 ετών)

Η εφηβική ηλικία αποτελεί ένα εξελικτικό στάδιο το οποίο χαρακτηρίζεται από μεγάλες και έντονες αλλαγές σε όλους τους τομείς ανάπτυξης των παιδιών: σωματικό, γλωσσικό, κοινωνικό και συναισθηματικό. Βασικό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης στο στάδιο αυτό είναι η διαδικασία σχηματισμού της ταυτότητας των παιδιών, που σχετίζεται με την βαθμιαία αποσύνδεσή τους από την οικογένεια και την προσπάθειά τους για προοδευτική κατάκτηση της αυτονομίας τους στον συναισθηματικό τομέα, στον τομέα συμπεριφοράς και στον τομέα της διαμόρφωσης ηθικών αξιών. Κατά την αναζήτηση της ανεξαρτησίας τους και της αυτονομίας τους για την διαμόρφωση της νέας εικόνας του εαυτού τους, οι έφηβοι χρειάζονται τη σταθερότητα της συναισθηματικής υποστήριξης, της φροντίδας, της αγάπης, της κατανόησης και της καθοδήγησης των γονέων τους, αυτά ακριβώς που αισθάνονται ότι χάνουν όταν έρθουν αντιμέτωποι με το χωρισμό. Αυτό ίσως εξηγεί και το λόγο για τον οποίο τα παιδιά αυτής της ηλικίας παρουσιάζουν έντονες αντιδράσεις μπροστά στον χωρισμό των γονιών τους παρόλο που οι περισσότεροι περιμένουν πως τα μεγαλύτερα παιδιά θα είναι σε θέση να καταλάβουν.

Το διαζύγιο των γονέων προκαλεί επιπρόσθετες μεγάλες αλλαγές σε όλους τους τομείς της ζωής των παιδιών και των μελών της οικογένειας και συγχρόνως την απουσία του ενός γονέα και τις συγκρούσεις μεταξύ των γονέων.

Πιο συγκεκριμένα οι έφηβοι, αναφέρει η Τσίτουρα Στ., στο βιβλίο της «Φροντίδα για την οικογένεια και το παιδί» ερχόμενοι αντιμέτωποι με το διαζύγιο των γονιών τους αντιδρούν είτε άμεσα με επιθετικότητα προς τους γονείς, προς τους οποίους υιοθετούν συχνά μια έντονη κριτική στάση γιατί δεν κατάφεραν να μην χωρίσουν, είτε έμμεσα με επιθετικότητα προς τα αδέρφια, τους συνομήλικους και τους καθηγητές. (Τσίτουρα Στ., 1990:σελ.188)

Έμμεσες διέξοδοι στο θυμό δίνονται και με συμπεριφορές που αποτελούν και τα σήματα κινδύνου σ' αυτήν την ηλικία όπως η χρήση αλκοόλ, η κατάχρηση άλλων ουσιών, χαμηλές επιδόσεις στο σχολείο, απουσίες, μικρότερες ή μεγαλύτερες παραπτωματικές δραστηριότητες. Αυτοκαταστροφικές πράξεις μπορεί να συναντήσουμε στα πλαίσια μιας καθόλου σπάνιας κατάθλιψης με ευερεθιστότητα, συναισθήματα απαξίας, δυσκολίες συγκέντρωσης, αϋπνία. Σωματικά ενοχλήματα είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε εφήβους που έρχονται αντιμέτωποι με το χωρισμό των γονιών τους. Η τάση τους να αναλαμβάνουν υπερβολική φροντίδα για τους γονείς μπορεί να δυσκολέψει τα βήματα αποχωρισμού που έχουν να κάνουν με αποτέλεσμα να παραμελούν φίλους και σχολείο. (Λία Λαζαρίδου, 1994:σελ.63-64)

Συχνά πάλι οι έφηβοι χρησιμοποιούν την τακτική της υποχώρησης με την αποστασιοποίηση απ' ότι συμβαίνει στο σπίτι, την εντονότερη ενασχόληση με τα δικά τους ενδιαφέροντα και δραστηριότητες εκτός σπιτιού. Η τακτική αυτή μαζί με τις ικανότητες του εφήβου να συζητήσει, να εξωτερικεύσει και να κατανοήσει αποδεικνύονται συχνά πολύ βοηθητικές στο δύσκολο έργο αντιμετώπισης του χωρισμού των γονιών του. Το μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα ποικίλλει από πλήρη αποκατάσταση μέχρι σοβαρά προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής. Καλύτερη πρόγνωση έχουν οι έφηβοι που έγκαιρα απομακρύνονται ψυχολογικά από τη διάσπαση ότι δεν ευθύνονται για τον χωρισμό των γονιών τους.

Συμπερασματικά θα λέγαμε, πως έρευνες έχουν δείξει ότι αν και οι έφηβοι έχουν τη γνωστική ικανότητα για πληρέστερη κατανόηση των λόγων του χωρισμού των γονέων τους, το διαζύγιο είναι ιδιαίτερα οδυνηρό και δύσκολο στην αντιμετώπισή του γεγονός. Αυτό οφείλεται στο ότι οι έφηβοι χρειάζεται να αντιμετωπίσουν συγχρόνως και με τις έντονες αλλαγές σε όλους τους τομείς της ανάπτυξής τους, όπως είπαμε και στην αρχή, και τις επιπρόσθετες αλλαγές που είναι αποτέλεσμα του χωρισμού των γονέων τους.

Σαν γενικότερο συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη των αντιδράσεων όλων των ηλικιών θα λέγαμε πως οι αντιδράσεις των παιδιών στο χωρισμό των γονιών τους διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία καθώς η απόσταση από την εποχή της πραγματοποίησης του χωρισμού μεγαλώνει και καθώς προκύπτουν νέα κάθε φορά ζητήματα προς αντιμετώπιση, ζητήματα που μπορεί να προκύψουν από νέες απαιτήσεις που επιτάσσει μια ενδεχόμενη μεταβολή της οικογένειας (π.χ. νέος γάμος ενός γονιού, νέο αδελφάκι). Γνωρίζοντας τις ιδιαιτερότητες της φάσης ανάπτυξης των παιδιών, μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τις ανάγκες και τις αντιδράσεις τους. Θεωρώντας αυτές τις αντιδράσεις ως απόπειρες ελέγχου και αντιμετώπισης δύσκολων καταστάσεων από την μέρα των παιδιών προβληματιζόμαστε συχνά τότε θα έπρεπε να γνωρίσουμε τον ήχο σημάτων κινδύνου σ' αυτές τις αντιδράσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ

4.1 Προσαρμογή των παιδιών στο χωρισμό των γονέων

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970, η επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά αποτέλεσε σημαντικό θέμα έρευνας για πολλούς επιστήμονες. Στην έρευνα αυτή συνέλαβαν και άλλοι παράγοντες, κυρίως όμως η μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Ποικίλοι κοινωνικοί, οικογενειακοί και ατομικοί παράγοντες παίζουν σημαντικό ρόλο στην επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά και στη μετέπειτα προσαρμογή τους. Κοινωνικές αξίες και πρότυπα επηρεάζουν την αντίληψη των παιδιών για το διαζύγιο και έμμεσα τις αντιδράσεις τους. Έρευνες έχουν δείξει ότι το ενδεχόμενο κοινωνικό στίγμα και τα αρνητικά στερεότυπα για τους γονείς που έχουν χωρίσει, για την προσαρμογή των παιδιών και την λειτουργία της οικογένειας μετά το διαζύγιο επιδρούν αρνητικά σε όλα τα μέλη της οικογένειας.

«Η αλληλεπίδραση των παραμέτρων του μακροσυστήματος, όπως αναφέρει η Χατζηχρήστου Χρ.(1999:σελ.116-117), (πολιτισμικές και κοινωνικές αξίες, νόρμες, στάσεις), του εξωσυστήματος (κοινωνικοί παράμετροι του συγκεκριμένου περιβάλλοντος), του μικροσυστήματος (σχέσεις μελών της οικογένειας) και του οντογενετικού συστήματος (ψυχοκοινωνική επάρκεια και χαρακτηριστικά του παιδιού) παίζει καθοριστικό ρόλο στη ζωή των παιδιών. Πολυάριθμες έρευνες έχουν δείξει ότι οι παράμετροι που σχετίζονται με την προσαρμογή των παιδιών μετά το διαζύγιο είναι ποικίλες, αλλά η διερεύνηση της σύνθετης αλληλεπίδρασης των παραμέτρων αυτών προσδιορίζει τους παράγοντες «κινδύνου» καθώς και τους «προστατευτικούς» παράγοντες για την προσαρμογή και την καλή ψυχική υγεία των παιδιών».

Τα παιδιά των χωρισμένων γονέων και των γονέων που έχουν ξαναπαντρευτεί εμφανίζουν περισσότερες ψυχοκοινωνικές δυσκολίες συγκριτικά με τα παιδιά των οποίων οι γονείς δεν έχουν χωρίσει ποτέ. Ωστόσο, στη σχετική βιβλιογραφία παρατηρείται μεγάλη διαφωνία σχετικά με την έκταση, το βαθμό και την διάρκεια των προβλημάτων αυτών εξαιτίας των τόσο διαφορετικών αντιδράσεων των παιδιών στις μεταβατικές φάσεις της συζυγικής κατάστασης των γονέων τους. Τα αποτελέσματα των ερευνών και πολλών ανασκοπήσεων της σχετικής βιβλιογραφίας δεν καταλήγουν σε ομόφωνα συμπεράσματα. Συχνά είναι αντιφατικά, υποστηρίζοντας είτε ότι το διαζύγιο έχει περιορισμένες αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη των παιδιών είτε ότι έχει μακροχρόνιες επιπτώσεις.

Δεν υπάρχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις που μπορούν να θεωρηθούν αναπόφευκτο αποτέλεσμα του χωρισμού των γονέων στα παιδιά. Έχει διαπιστωθεί ότι το διαζύγιο δεν συνεπάγεται απαραίτητα αρνητικές ψυχολογικές επιδράσεις στα παιδιά. Η διαβίωση και η έκθεση κατά την παιδική και εφηβική ηλικία σε περιβάλλον με συνεχείς συγκρούσεις και εχθρότητα για μεγάλα χρονικά διαστήματα πριν και μετά τον χωρισμό έχει μεγαλύτερη συσχέτιση με την εμφάνιση των προβλημάτων στα παιδιά από ότι το ίδιο το γεγονός του διαζυγίου. Από μια έρευνα των απόψεων 400 ψυχιάτρων διαπιστώθηκε ότι αυτοί θεωρούν πως τα παιδιά που ζουν και με τους δυο γονείς σε ένα δυστυχισμένο γάμο αποτελούν τα θύματα των συγκρούσεων των γονέων.

Έντονες συγκρούσεις σύμφωνα με τον Cherlin (1991:σελ.252), και διαφωνίες των γονέων συσχετίζονται με διαπροσωπικά και ενδοπροσωπικά προβλήματα στα παιδιά και τους εφήβους. Τα παιδιά που ζουν σε οικογένειες όπου οι γονείς τους παραμένουν παντρεμένοι, αλλά εκφράζουν συνεχείς έντονες συγκρούσεις και διαφωνίες, εμφανίζουν περισσότερα προβλήματα ψυχολογικής προσαρμογής και αυτοεκτίμησης από ότι τα παιδιά χωρισμένων γονέων ή οικογενειών με μικρές συγκρούσεις.

Αποτελέσματα διαχρονικών ερευνών έχουν δείξει ότι το μεγαλύτερο μέρος των δυσκολιών των παιδιών και των προβλημάτων στην οικογένεια, που θεωρούνται αποτέλεσμα του διαζυγίου, προϋπάρχουν του χωρισμού των γονέων. Επίσης πολλές διαφορές στην ψυχοκοινωνική προσαρμογή των παιδιών χωρισμένων γονέων και των παιδιών άλλων ομάδων ερμηνεύονται με βάση τη διαφορετική κοινωνικό - οικονομική κατάσταση των οικογενειών.

Όταν λαμβάνονται υπόψη η οικονομική κατάσταση και το εισόδημα της οικογένειας, τότε οι διαφορές σε πολλές παραμέτρους προσαρμογής των παιδιών μειώνονται σημαντικά. Παρά τα ποικίλα μεθοδολογικά προβλήματα των σχετικών ερευνών, υπάρχει ομοφωνία στη βιβλιογραφία σχετικά με τους εξής παράγοντες: (α) τα παιδιά έχουν διαφορετικές άμεσες, βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες αντιδράσεις στο διαζύγιο (β) η ηλικία και το αντίστοιχο στάδιο ανάπτυξης αποτελούν καθοριστικό παράγοντα στις άμεσες αντιδράσεις των παιδιών και (γ) οι συνεχείς συγκρούσεις και η εχθρότητα μεταξύ των γονέων είναι περισσότερο καταστροφικές από ότι αυτός καθαυτός ο χωρισμός. (Guidubaldi, 1983:σελ.301)

Παρόλο που οι γονείς πολλές φορές προσπαθούν να κρύψουν τις διαφωνίες τους από τα παιδιά, τα παιδιά συνήθως αντιλαμβάνονται ότι υπάρχουν προβλήματα στις σχέσεις των γονέων τους. Ακόμα και τα μικρά παιδιά μπορούν να αντιληφθούν τα μη λεκτικά μηνύματα μεταξύ των γονέων τους και να αισθανθούν άγχος μέσα στην τεταμένη ατμόσφαιρα του σπιτιού. Αν και πολλά παιδιά έχουν πιθανότατα συνηθίσει τους συχνούς καβγάδες μεταξύ των γονέων τους, τους οποίους βιώνουν καθημερινά, δεν παραδέχονται ότι υπάρχει κάποιο σημαντικό πρόβλημα μεταξύ τους. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο ότι προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν αυτή την δυσάρεστη κατάσταση, «αρνούνται» ότι υπάρχουν δυσκολίες, και εν μέρει στο ότι η κατάσταση αυτή είναι «φυσιολογική» καθημερινότητα για τα παιδιά αυτά, γιατί απλώς δεν έχουν γνωρίσει κάτι διαφορετικό. Συνεπώς τα παιδιά συνήθως εκπλήσσονται όταν

μαθαίνουν ότι οι γονείς τους θέλουν να ζήσουν χωριστά. Όλα τα παιδιά εκφράζουν έντονη άρνηση στο χωρισμό των γονέων τους και τρομάζουν για το αβέβαιο δικό τους μέλλον. Μόνο λίγα παιδιά στην εφηβική κυρίως ηλικία επιθυμούν το χωρισμό και εκφράζουν ανακούφιση κυρίως σε περιπτώσεις όπου ο γονέας που φεύγει, ο πατέρας συνήθως εκδηλώνει βάνανυση συμπεριφορά και κακοποιεί τα ίδια και τη μητέρα τους.

Παρόλο που σε πολλές μελέτες και έρευνες το διαζύγιο αναφέρεται συνήθως ως η αρχή της μεταβατικής διαδικασίας, ο φυσικός χωρισμός των γονέων αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική και τραυματική εμπειρία για τα παιδιά. Πολλά παιδιά έχουν έντονες μνήμες από την ημέρα «που ο μπαμπάς (ή η μαμά) έφυγε από το σπίτι», ενώ πολλές φορές δεν γνωρίζουν ακριβώς το τέλος της νομικής διαδικασίας και την έκδοση του διαζυγίου. Επίσης πολλές από τις επακόλουθες αλλαγές στη ζωή της οικογένειας εμφανίζονται μετά το φυσικό χωρισμό των γονέων. Η θεώρηση, επομένως, του φυσικού χωρισμού ως αρχή της μεταβατικής διαδικασίας προσδιορίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια την πορεία των αλλαγών και της προσαρμογής όλων των μελών της οικογένειας.

4.2 Μετά το διαζύγιο, τι αλλάζει για το παιδί;

Όταν το διαζύγιο είναι πλέον γεγονός υπάρχουν και καινούριες ανακατατάξεις στην οικογένεια. Όσο λιγότερες όμως είναι αυτές τόσο καλύτερα θα τις αφομοιώσει το παιδί και θα μπορέσει να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση. Ορισμένες φορές το παιδί πρέπει να μετακομίσει, να αφήσει τη γειτονιά του ή και την πόλη του. Το μικρό παιδί δύσκολα προσαρμόζεται στις νέες αλλαγές. Εντούτοις, αν δεν μπορούμε να κάνουμε διαφορετικά, είναι καλό να κρατήσουμε ορισμένα αντικείμενα του προηγούμενου σπιτιού και να

αναπλάσουμε ένα γνώριμο περιβάλλον με τα αντικείμενα αυτά που περιστοιχίζαν το παιδί. Έστω και αν δεν υπάρξει μετακόμιση, σίγουρα το σπίτι δεν θα είναι πια το ίδιο.

Επίσης, οι Κλαίρ Γκαρμπάρ και Φρανσίς Τεοντόρ, (1994:σελ.137) αναφέρουν πως, ορισμένες φορές το βιοτικό επίπεδο και η ζωή γίνεται αβέβαια όσον αφορά τον οικονομικό τομέα. Το παιδί μπορεί να βιώσει άσχημα αυτές τις στερήσεις, να τις εκλάβει ως τιμωρία και να γίνει επιθετικό. Για να αποφευχθεί θα ήταν καλό ο γονιός που μένει μαζί του να του μιλήσει για την πραγματική του κατάσταση, χωρίς να κατηγορήσει τον άλλο γονέα.

Έπειτα οι γονείς δεν θα έχουν την ίδια συμπεριφορά με πριν. Αυτός με τον οποίο ζει τώρα έχει αναλάβει να καλύπτει όλες τις ανάγκες του παιδιού, ενώ είναι ήδη κουρασμένος και πιεσμένος από τη ρήξη της συζυγικής τους ζωής και τις αυξημένες έγνοιες. Είναι συχνά υπεραπασχολημένος και διαθέτει λίγο χρόνο για να καλύψει τις ανάγκες του παιδιού του.

«Ακόμη και οι παιδαγωγικές πρακτικές θα τροποποιηθούν. Αν ο γονέας με τον οποίο ζει καθημερινά είχε μάλλον προστατευτικό ρόλο τώρα θα πρέπει να έχει πειθαρχικό, και αντίστροφα. Με τον ίδιο τρόπο θα αλλάξει η θέση που κατείχε κάθε παιδί σε σχέση με τα αδέρφια του η οποία και θα ανατραπεί εάν τα αδέρφια χωριστούν. Κάποιο θα επωμιστεί το ρόλο του πρώτου με πρόσθετες ευθύνες. Όλες αυτές οι τροποποιήσεις της καθημερινής ζωής έρχονται να προστεθούν στη σημαντική αλλαγή που συμβαίνει στη ζωή του, δηλαδή στη διακοπή της σχέσης του με τον άλλο γονέα». (Κλαίρ Γκαρμπάρ και Φρανσίς Τεοντόρ, 1994:σελ.137)

Η προσαρμογή του παιδιού θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα των σχέσεων που θα έχουν οι γονείς μαζί του, πράγμα που είναι άμεσα συνδεδεμένο με τον τρόπο με τον οποίο οι γονείς βιώνουν τον χωρισμό τους. Αν τον βιώσουν σαν μια αποτυχία το παιδί μπορεί να αισθανθεί σαν την προσωποποίηση αυτής της

αποτυχίας. Αν το διαζύγιο αντιπροσωπεύει το τέλος της διαμάχης, τότε θα έχει κάποιο νόημα για το παιδί. Αν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, που είναι και το σύννηθες, το παιδί βρίσκεται σε αμηχανία και είναι ανίκανο να καταλάβει το παραμικρό που συμβαίνει γύρω του.

Σίγουρα τα παιδιά έχουν ανάγκη οι γονείς τους να κρατούν αποστάσεις από την αμοιβαία εχθρότητά τους προκειμένου να τα βοηθήσουν να αφομοιώσουν όλες αυτές τις οικογενειακές αλλαγές.

Αναμφισβήτητα για να μπορέσει το παιδί να αποδεχτεί το χωρισμό των γονιών του η διαδικασία είναι ψυχοφθόρα και χρονοβόρα. Για να αποκατασταθεί ψυχολογικά έχει ανάγκη από την αγάπη και την τρυφερότητα και των δύο γονιών του και την ύπαρξη ηρεμίας.

4.3 Σταθεροποιητικές δυνάμεις που βοηθούν το παιδί μετά το διαζύγιο

Σύμφωνα με την Wallerstein J. (1991), υπάρχουν 5 διαδοχικά στάδια για την ψυχολογική αποκατάσταση των παιδιών μετά το διαζύγιο των γονιών του. Αυτά είναι:

1^ο στάδιο: Συνειδητοποίηση της πραγματικότητας

2^ο στάδιο: Συναισθηματική απομάκρυνση από τις συγκρούσεις των γονιών του

3^ο στάδιο: Θυμός

4^ο στάδιο: Ενοχοποίηση του εαυτού του για το χωρισμό

5^ο στάδιο: Ρεαλιστική διαμόρφωση των ιδεών του παιδιού γύρω από τις νέες σχέσεις στο οικογενειακό περιβάλλον. (Wallerstein J., 1991:σελ.357)

Γι' αυτό λοιπόν, μετά το διαζύγιο είναι απαραίτητο να παρθούν ορισμένα μέτρα που θα βοηθήσουν το παιδί να δεχθεί τα νέα

δεδομένα, τη νέα κατάσταση. Η ανοιχτή επικοινωνία με τα παιδιά σε αυτή τη φάση κρίνεται αναγκαία.

Σύμφωνα με τον Javour Arthur, (1983:σελ.168) «σημαντικό ρόλο παίζει η διαβίωση του παιδιού στο ίδιο σπίτι και στην ίδια γειτονιά. Μέσα στο οικείο περιβάλλον του, το παιδί διατηρεί τους παλιούς φίλους με τους οποίους θα μπορεί να συζητήσει ότι κι αν τον απασχολεί. Αντίθετα η απομάκρυνσή του από το οικείο περιβάλλον δεν θα το βοηθήσει ιδιαίτερα». Ακόμη, ο ίδιος υποστηρίζει ότι, «ο καλύτερος τρόπος για να ξεπεράσει το παιδί την δύσκολη φάση του διαζυγίου είναι η παραμονή του με τον γονιό που θα του προσφέρει αμέριστη τρυφερότητα και ζεστασιά σε τέτοιο βαθμό μάλιστα ώστε να το παροτρύνει να εξωτερικεύσει τα συναισθήματά του, να μιλήσει να κλάψει και να εκφράσει τις σκέψεις του στον γονιό που του απέμεινε για όλη την αναταραχή που του προκάλεσε το διαζύγιο».

Προκειμένου λοιπόν, να προσαρμοστεί το παιδί στα νέα δεδομένα, στις αλλαγές και να αντέξει στις οδυνηρές επιπτώσεις του διαζυγίου, οι χωρισμένοι γονείς θα πρέπει να γνωρίζουν τα παρακάτω:

1. Το παιδί είναι απαραίτητο να πληροφορηθεί για το τι συμβαίνει. Είναι προτιμότερο να αντιμετωπίσει μια δυσάρεστη κατάσταση παρά μια αβεβαιότητα.
2. Οι γονείς είναι ανάγκη να ακούσουν τι στεναχωρεί το παιδί. Είναι πολύ πιθανό να είναι διαφορετικό από αυτό που απασχολεί τους ίδιους.
3. Οι γονείς οφείλουν να φροντίζουν τα παιδιά με τον ίδιο τρόπο που τα φρόντιζαν και πριν από το διαζύγιο, ακόμη και αν οι γονείς έχουν άλλα πρακτικά προβλήματα.
4. Οι γονείς πρέπει να θυμούνται ότι το παιδί έχει δύο γονείς. Κανείς δεν είναι τέλειος, όλοι έχουν καλά και κακά χαρακτηριστικά. Ο γονιός που κατηγορεί τον άλλον χάνει την εκτίμηση του παιδιού.

5. Το παιδί πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν άτομο με τα δικά του δικαιώματα. Ενθαρρύνοντας το να εκφράσει την γνώμη του, θα βοηθηθούν οι γονείς στον τρόπο του χειρισμού του.
6. Οι ανάγκες του παιδιού πρέπει να προηγούνται από αυτές των γονιών. Το παιδί δεν είναι περιουσιακό στοιχείο που μπορεί να ο διεκδικήσει ο ένας ή ο άλλος γονιός.
7. Οι γονείς πρέπει να πληροφορήσουν το σχολείο σχετικά με το διαζυγίο τους και το πώς το παιδί αντιδρά στο χωρισμό τους. Ο δάσκαλος του μικρού παιδιού μπορεί να προσφέρει σταθερότητα, παρηγοριά και υποστήριξη, τουλάχιστον για το χρονικό εκείνο διάστημα που οι γονείς είναι μπλεγμένοι με τα δικά τους προβλήματα και δεν μπορούν να ασχοληθούν μαζί του. (Στέλλα Τσίτουρα, 1990:σελ.102-103)

Είναι πολύ σημαντικό για το παιδί να καταλάβει ότι οι γονείς του θα ζουν ξεχωριστά, σε διαφορετικά σπίτια. Να κατανοήσει ότι δεν είναι υπεύθυνο αυτό για το χωρισμό των γονιών του και δεν μπορεί να κάνει τίποτα για να τον σταματήσει και ότι θα εξακολουθούν και οι δύο γονείς να το φροντίζουν και να το αγαπούν. Είναι απαραίτητο το παιδί να αισθάνεται ασφάλεια ακόμη και τώρα που οι γονείς του χωρίζουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

5.1 Επιπτώσεις στην κοινωνική και ψυχολογική ανάπτυξη των παιδιών

Μπορεί για ένα ανδρόγυνο το διαζύγιο να είναι ελευθερία. Για τα παιδιά όμως πολλές φορές είναι καταδίκη αφού έχει πολλαπλές συνέπειες. Το παιδί του διαζυγίου δυστυχώς χάνει την οικογενειακή εστία αφού πλέον θα ζει μόνο με τον έναν από τους δύο γονείς και αυτό έχει ως συνέπεια να κλείνεται στον εαυτό του πράγμα που ίσως να του προκαλεί πολλές ισόβιες ψυχικές ανωμαλίες που το οδηγούν πολλές φορές και σε βιαιοπραγίες.

Είναι ολοφάνερο ότι αυτό το κλίμα του μίσους και της ανταγωνιστικότητας για το ποιος από τους γονείς θα πάρει με το μέρος του το παιδί, αυτός ο ακήρυκτος πόλεμος των γονιών τραυματίζει ανεπανόρθωτα και ανακόπτει την ωριμότητα και την σωστή διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

Το διαζύγιο αποτελεί οπωσδήποτε ένα μεγάλο πρόβλημα για τα παιδιά των διαζευγμένων γονέων. Όμως εάν οι γονείς έχουν τη μεγαλοψυχία και την ωριμότητα να εξασφαλίσουν στο παιδί συναισθηματική ασφάλεια και σταθερότητα, η κατάσταση θα αντιμετωπίζεται ευκολότερα.

Έτσι εκ πρώτης όψεως αποδεικνύεται ότι τα παιδιά δεν επηρεάζονται δυσμενώς μόνο από το γεγονός ότι ζουν με τους δυο ή τον ένα γονέα αλλά εκείνο που τα επηρεάζει βαθιά και ανεπανόρθωτα είναι οι οικογενειακές προστριβές και η δυστυχία των γονιών. Τουλάχιστον αυτά έχουν σοβαρή επίπτωση στην αυτοεκτίμηση του παιδιού, που είναι ένα μέτρο για την κοινωνική και προσωπική του προσαρμοστικότητα. Εξάλλου όπως αναφέρει ο Huges Robert Jr.(2002:σελ.4),«υποστηρίζεται και με έρευνες αποδεικνύεται ότι περισσότερο από τη δομή της οικογένειας, το οικογενειακό κλίμα είναι αυτό που επηρεάζει βαθύτερα την ανάπτυξης της προσωπικότητας του παιδιού. Κι όταν το κλίμα αυτό είναι ανήσυχο και ταραγμένο, ποτισμένο με ίντριγκες και μίσος με

την ανατροπή των προτύπων μητέρα-πατέρα οι συνέπειες για το παιδί είναι φοβερές. Ένα διαζύγιο, που έχει αποφασιστεί μετά από πολλή και βαθιά σκέψη των γονιών, μπορεί να έχει πολλές πιθανότητες να κυλήσει μέσα σε ένα κλίμα πιο ήρεμο, λιγότερο αγχώδες, λιγότερο επιθετικό και να επιφέρει όσο το δυνατό λιγότερο δυσμενείς συνέπειες και στους ίδιους τους γονείς και στα παιδιά τους».

Τα παιδιά παρακολουθούν τη διαδικασία του διαζυγίου, είτε το θέλουν είτε όχι. Από την πρώτη στιγμή που θα δουν ορισμένα συμπτώματα, ορισμένους μικροκαβγάδες μέσα στο σπίτι αρχίζουν να ανησυχούν. Το διαζύγιο είναι δοκιμασία για την ψυχική υγεία των παιδιών. Τα παιδιά, ευαίσθητοι δέκτες όπως είναι, καταλαβαίνουν πως κάτι συμβαίνει ανάμεσα στους γονείς, κι εκείνο που ταλαιπωρεί περισσότερο είναι πως αυτό που τους συμβαίνει θα έχει άμεση συνέπεια σε αυτά και δεν ξεγελιούνται.

Έτσι διαμορφώνονται δύο τακτικές. Υπάρχουν παιδιά που υιοθετούν μία στάση μοιρολατρίας, παθητικότητας, μελαγχολίας, κλείνονται στον εαυτό τους, δεν μιλάνε, δίνουν την εντύπωση πως δεν παίρνουν μέρος, ενώ είναι φανερό πως είναι αρκετά δυστυχημένα. Δίπλα σε αυτά υπάρχουν άλλα παιδιά που υιοθετούν επιθετική στάση, νευρική στάση και στάση αντίθεσης απέναντι στους γονείς και στο υπόλοιπο περιβάλλον. (Maureen Freely, *The Observer* 2002:σελ.12)

Ένα που απασχολεί τους γονείς είναι εάν πρέπει να μιλήσουν στο παιδί τους σχετικά με την κατάσταση που οι ίδιοι ζουν ή θα πρέπει να παρουσιάζονται κάπως αδιάφοροι πιστεύοντας πως το παιδί τους δεν πρέπει να πάρει μέρος στο θέμα αυτό.

Η απάντηση είναι πως πρέπει να μιλήσουν στο παιδί, γιατί το παιδί και μάλιστα από μία ορισμένη ηλικία παρακολουθεί αυτή τη διαδικασία της ψυχολογίας των γονέων. Το να του κρύψουν αυτό που τους συμβαίνει είναι ένα είδος απάτης. Έτσι το βλέπει το παιδί. Αφού συμβαίνει κάτι μέσα στο σπίτι, που είναι τόσο σοβαρό και που

συνταράζει τα θεμέλια της οικογένειας, πρέπει να του το ανακοινώσουνε για να πάρει κι αυτό μέρος. Έτσι κι αλλιώς παίρνει μέρος είτε το θέλουμε είτε όχι.

Το ερώτημα είναι τώρα πως θα μιλήσουνε για αυτά τα σοβαρά ζητήματα στο παιδί, ποιος θα μιλήσει, πως θα πούνε αυτό που πρέπει να του πούνε. Εδώ χρειάζεται τέχνη και ψυχραιμία. Ο χειρισμός του θέματος πρέπει να είναι καλός, γιατί από αυτή την ανακοίνωση που θα κάνουνε (στο παιδί) εξαρτώνται πολλά πράγματα.

Πρώτα από όλα θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και να λογαριάσουν τη σχέση που είχε/ έχει με το σύζυγο που έφυγε, άντρα ή γυναίκα, να σκεφτούνε τι περίπου έχει ζήσει το παιδί από όλη αυτή την περιπέτεια τη συζυγική, τι είδε και τι δεν ξέρει, τι από όλα μπορούν να του παρουσιάσουνε και τι δεν μπορούν. Και φυσικά θα του μιλήσουνε.

Για το σοκ, που υφίστανται τα παιδιά την στιγμή του χωρισμού, αφηγηθεί η Leonava Siebenschen στο βιβλίο της «Ο κύκλος με την κιμωλία»: «Η άρνηση των παιδιών να καταλάβουν και να συλλάβουν, η αδυναμία τους να παραδεκτούν τη νέα κατάσταση που δημιουργείται, είναι η πρώτη αντίδρασή τους».(Ίνα Φριτς, 1988:σελ.96)

Αυξάνεται και η ανασφάλεια του παιδιού καθώς και των γονιών από το γεγονός, πως από τώρα και στο εξής θα πρέπει να είναι ο ένας από τους δύο γονείς υπεύθυνος για τη φροντίδα του παιδιού, και πως αυτή η απόφαση ακόμα και εκεί που οι γονείς συμφωνούν, πρέπει να επιβεβαιωθεί από μία αρχή, το δικαστήριο. Αυτό σημαίνει, πως οι γονείς χάνουν την αρμοδιότητα να πάρουν αποφάσεις για το καλό των παιδιών, μέχρι αυτή η αρμοδιότητα να αποδοθεί επίσημα και ρητά σε ένα από τους δύο γονείς.

Έτσι τα παιδιά δεν αισθάνονται ψυχικά πλέον σαν το σπίτι τους, ούτε σε αυτό της μητέρας ούτε σε εκείνο του πατέρα, ακόμα και τότε που οι γονείς έχουν ή φαίνεται να έχουν όλη την καλή διάθεση.

Συνεχώς και περισσότερο συνίσταται στους γονείς να είναι προσεκτικοί και να μην εμπλέκουν τα παιδιά στις διενέξεις τους. Δυστυχώς είναι συνήθως το κοινό παιδί το καλύτερο αντικείμενο έριδας, με το οποίο ο άλλος μπορεί να βασανιστεί περισσότερο και να πληγωθεί βαθύτατα.

Μια σχέση «αγάπης-μίσους» που αναπτύσσεται συχνά μετά από ένα διαλυμένο γάμο μεταξύ των πρώην συντρόφων, καθιστά το παιδί μπαλάκι της αντιπάθειας των γονιών, καθώς τυφλωμένοι κάνουν πόλεμο για την προάσπιση των θέσεών τους και χάνουν κάθε αίσθηση για το καλό του παιδιού.

Είναι σημαντικό να ξέρει το παιδί ότι οι γονείς του δεν χώρισαν επειδή έφταιγε εκείνο και ότι το διαζύγιο δεν είναι ένδειξη ότι δεν το αγαπούν.

Αυτό που είναι απαράδεκτο, είναι ένας γονιός να εκμεταλλεύεται ενοχές που πιθανόν έχει το παιδί για το διαζύγιο, σαν μέθοδο πειθαρχίας. Δεν αποκλείεται κάποιος να έχει αντιληφθεί πως το παιδί έχει ενοχές για το διαζύγιο (των γονιών του) και να χρησιμοποιεί τις ενοχές του παιδιού όπως θέλει εκείνος.

Μερικές από τις πιθανές επιπτώσεις, που μπορεί να έχει πάνω στο παιδί μια τέτοια συμπεριφορά από το γονιό του, μπορεί να σημαδέψουν έντονα την εξέλιξή του. Το παιδί βρίσκεται φορτωμένο με τις ενοχές ενός λάθους που δεν μπορεί να κάνει κάτι για να το επανορθώσει. Αυτός ο λόγος είναι αρκετός για να το κάνει μελαγχολικό. Και η μελαγχολία του δεν το κάνει πολύ ευχάριστο φίλο για τους συνομηλίκους του με αποτέλεσμα τα άλλα παιδιά να το αποφεύγουν. Εκείνο όμως, ίσως βγάζει το λαθεμένο συμπέρασμα ότι οι άλλοι δεν το πλησιάζουν γιατί δεν αξίζει σαν άνθρωπος. Μια τέτοια αρνητική εικόνα του παιδιού για το άτομό του μπορεί να γίνει η βάση για ένα σωρό προβλήματα.

Ακόμη και στις πρώτες φάσεις του χωρισμού, ένας μεγάλος πειρασμός είναι να θέλουμε να ξέρουμε τι κάνει ο άνθρωπος με τον οποίον έχουμε χωρίσει. Πολλές φορές το μόνο κοινό σημείο επαφής

με τον άλλον σύντροφο είναι το παιδί. Μερικοί γονείς λοιπόν μπαίνουν στον πειρασμό να μάθουν τι κάνει ο άλλος γονιός ρωτώντας το παιδί. Έτσι το ρωτάνε αν ο άλλος γονιός βγαίνει έξω και με ποιους, ποιοι έρχονται στο σπίτι, τι λέει για το διαζύγιο, τι σχέδια έχει κ.τ.λ. Από την σκοπιά του παιδιού, όταν ο ένας γονιός ρωτάει τι κάνει ο άλλος, αν εκείνο δεν απαντήσει, τότε φοβάται πως ο γονιός που ρωτάει ότι το παιδί δεν τον αγαπάει. Προσπαθώντας λοιπόν το παιδί να διατηρήσει την αγάπη και των δύο, αναγκάζεται να «μοιραστεί» στα δύο και κατά συνέπεια να τραυματίζεται ο ψυχικός του κόσμος.

Το μεγάλο όμως ψυχικό τραύμα δεν είναι μόνο η απουσία του χωρισμένου γονιού από το παιδί αλλά και η ψυχική διάθεση που νοσταλγεί τον απόντα, ιδιαίτερα όταν είναι του αντίθετου φύλου με αποτέλεσμα να προσκολλάται στον παρόντα. Αν είναι αγόρι δε η προσκόλληση αυτή ανανεώνει την οιδιποδική σχέση και μπορεί να ακρωτηριάσει την προσωπικότητα.

Οι επιπτώσεις του διαζυγίου των γονέων στον ψυχικό κόσμο των παιδιών είναι μεγάλες και με πολύ δυσμενή επακόλουθα στην διαμόρφωση της προσωπικότητας και της μετέπειτα συμπεριφοράς του παιδιού. Σύμφωνα με την Μαρία Μαντζιάρου – Κανελλοπούλου (1981), οι επιπτώσεις του διαζυγίου στον ψυχικό κόσμο του παιδιού περιληπτικά είναι οι παρακάτω:

1. Στερούνται της παρουσίας του ενός από τους δύο γονείς και πολλές φορές σε μια περίοδο που είναι κρίσιμη. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να αναπτύσσεται σε αυτό το συναίσθημα της ανασφάλειας.
2. Η εικόνα των γονέων, σαν πρότυπα μέσα στη ζωή εξασθενεί σημαντικά. Ο ένας από τους γονείς κατηγορεί τον άλλον σαν υπαίτιο του χωρισμού αναφέροντας όλα τα δυσμενή στοιχεία ώστε με τον τρόπο αυτό να μειώσει την θέση του άλλου γονέα και να τον ρίξει χαμηλά στα μάτια των παιδιών του. Αυτό έχει

σαν αποτέλεσμα τα παιδιά να βρίσκονται σε δίλημμα ποιόν από τους δύο γονείς να δικαιώσουν.

3. Τα παιδιά των χωρισμένων γονιών τραυματίζονται ψυχικά τόσο κατά την περίοδο που προηγήθηκε του χωρισμού εφ' όσον υπήρξαν μάρτυρες στους καυγάδες και στις διαμάχες των γονιών αλλά και κατά την διάρκεια του χωρισμού, όπου οι διαφορές των συζύγων οδηγούν σε δικαστικούς αγώνες ή σε πράξεις εκδίκησης που περιλαμβάνουν και τα παιδιά τα οποία γίνονται αντικείμενα εκβιασμού και εκδικήσεως.
4. Γίνονται το αντικείμενο του ανταγωνισμού εύνοιας για τον κάθε γονιό χωριστά που χρησιμοποιεί διάφορα μέσα για να πραγματοποιήσει τον σκοπό του με αποτέλεσμα να χαλάσει τον χαρακτήρα του παιδιού.
5. Τα παιδιά των χωρισμένων γονιών ζουν μόνιμα σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, αποκτούν μια διαρκή νευρική κατάσταση, άγχος και αβεβαιότητα που είναι δυνατόν να καταλήξει στην εμφάνιση ψυχοσωματικών συμπτωμάτων.
6. Παρουσιάζουν μια αδυναμία συγκεντρώσεως της προσοχής τους, μια πτώση της πνευματικής ενεργητικότητας, μια πτώση του ενδιαφέροντος για εργασία και μια αυτοεγκατάλειψη.
7. Παρατηρούνται δυσκολίες στην κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού που αποφεύγει την παρέα με συνομήλικους κλείνεται στον εαυτό του, φοβάται να δώσει εξηγήσεις για τον χωρισμό των γονιών του στο σχολείο.
8. Τα ψυχικά τραύματα γίνονται ακόμη πιο σοβαρά όταν προκύπτει ένας νέος γάμος των γονιών του ή μια σύναψη μιας άλλης σχέσης. (Μαρία Μαντζιάρου – Κανελλοπούλου, 1981:σελ.187)

Το διαζύγιο ως επί το πλείστον δημιουργεί αρνητικές ψυχολογικές επιπτώσεις. Η διαβίωση και η έκθεση του παιδιού σ' ένα περιβάλλον επιζήμιο σε μεγάλες χρονικές περιόδους, παρά το άμεσο

τραύμα του χωρισμού, προκαλούν στο παιδί αρνητικές επιπτώσεις. Μία από αυτές είναι εκείνη στην ανάπτυξη του.

Οι εμπειρικές έρευνες που έχουν γίνει σε μικρή έκταση, επισημαίνουν ότι δεν υπάρχει μια απλή αναπόφευκτη σχέση μεταξύ της εμπειρίας του διαζυγίου και των αρνητικών επιδράσεων στην αυτοεκτίμηση των παιδιών. Ο βαθμός των συγκρούσεων μέσα στην οικογένεια και η συχνότητα επαφής με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια, αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν την αυτοεκτίμηση του παιδιού και όχι τη δομή της οικογένειας αυτή καθαυτή.

Οι Wallerstein & Kelly, όπως αναφέρει η Χατζηχρήστου Χρ., στο βιβλίο της "Ο χωρισμός των γονέων το διαζύγιο και τα παιδιά" έχουν προτείνει, ότι τα αγόρια κατά την ανάπτυξη τους είναι πιο ευάλωτα στο στρες και σε αντίστοιχες εμπειρίες που προξενούν άγχος, όπως είναι το διαζύγιο των γονέων. Μελέτες με βάση την ψυχαναλυτική προσέγγιση θεωρούν την αυξημένη επιθετικότητα των αγοριών της προσχολικής και σχολικής ηλικίας ως «αναπλήρωση του ανδρισμού» σε μια έντονη προσπάθεια των αγοριών να «αποδείξουν» τον ανδρισμό τους μετά την απουσία του πατέρα από το σπίτι. (Χατζηχρήστου Χρ., 1999:σελ.149)

Έχει υποστηριχθεί επίσης από ερευνητές πως, η ερμηνεία του προτύπου για την ταυτότητα του ρόλου του φύλου και οι διαφορές έχουν αποδοθεί στις σχέσεις των αγοριών με το γονέα του αντίθετου φύλου που έχει την επιμέλεια και είναι συνήθως η μητέρα. Διαπιστώθηκε ακόμη, ότι οι διαφορές στις μεθόδους ανατροφής των δύο φύλων από τους γονείς που έχουν την επιμέλεια (συνήθως των μητέρων), οι περισσότερες αρνητικές στάσεις και η μειωμένη συναισθηματική υποστήριξη των γονέων και των δασκάλων στην κάλυψη των συναισθηματικών αναγκών των αγοριών μικρής ηλικίας (συγκριτικά με τα κορίτσια) έχουν ως επακόλουθο επιθετικές μορφές συμπεριφοράς.

Σε αντίθεση με τα αποτελέσματα πολλών παλαιότερων ερευνών, που δείχνουν ότι το διαζύγιο έχει αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη των αγοριών απ' ό,τι στην ανάπτυξη των κοριτσιών, οι Amato & Keith (1991a), αναλύοντας τα αποτελέσματα 92 ερευνών, διαπίστωσαν ότι τα αγόρια και τα κορίτσια δεν διέφεραν μεταξύ τους στο βαθμό που είχε υποστηριχθεί στις σχετικές έρευνες και ότι η μόνη διαφορά ήταν ότι τα αγόρια είχαν περισσότερες δυσκολίες στην κοινωνική προσαρμογή σε σχέση με τα κορίτσια. (Amato,P.R., & Keith,B., 1991a:σελ.45)

Το διαζύγιο ασκεί επίσης αρνητικές επιδράσεις στο παιχνίδι και στις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών της προσχολικής ηλικίας για σύντομο όμως χρονικό διάστημα. Για δύο περίπου χρόνια μετά το διαζύγιο, οι αρνητικές επιδράσεις υποχωρούν. Αυτό συμβαίνει όταν την επιμέλεια έχει ο γονέας του ίδιου φύλου. Στην περίπτωση αυτή τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, αποκτούν θετικότερη κοινωνική συμπεριφορά. Μερικοί ερευνητές μάλιστα έχουν διαπιστώσει ότι το διαζύγιο και οι συνεχείς συγκρούσεις, κυρίως των γονέων, συσχετίζονται με την μετέπειτα εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς και διάπραξη παραπτωμάτων, τόσο από τα αγόρια όσο και από τα κορίτσια.

Είναι ευνόητο από τα παραπάνω, ότι όσο πιο διαταραγμένες είναι οι σχέσεις των γονέων πριν και μετά το διαζύγιο, τόσο πιο πολλές θα είναι οι επιπτώσεις στα παιδιά. Είναι δηλαδή ουσιώδους σημασίας για το παιδί να διατηρεί ικανοποιητικές σχέσεις και με τους δύο γονείς του.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαίο να γίνει αναφορά στους παράγοντες εκείνους που επιδρούν καταστρεπτικά στην ανάπτυξη των παιδιών. Σύμφωνα με τον Τσιάντη Γ.(1994:σελ.155), οι παράγοντες είναι οι εξής:

1. Κατά την διάρκεια του διαζυγίου ή και όταν αυτό πλέον είναι γεγονός το παιδί παραμελείται από τους γονείς ή γενικότερα από τους ενήλικους γύρω του.
2. Ο γονέας με τον όποιον (από τους δυο) μένει το παιδί, το ταυτίζει με τον γονέα που απουσιάζει και βγάζει όλη την επιθετικότητα πάνω του ή όταν το παιδί χρησιμοποιείται σαν πεδίο μάχης.
3. Ο γονέας που απουσιάζει συνεχώς, υποτιμείται, κατηγορείται από τον γονέα με τον οποίο μένει το παιδί. Φαινόμενο αρκετά συχνό και στην Ελλάδα, όπου συμβαίνει να μπαίνει σ' αυτή τη σύγκρουση και η εκτεταμένη οικογένεια.

Στο παιδί δεν δίνονται ευκαιρίες να δοκιμάσει μόνο του και να δει τα θετικά και αρνητικά στοιχεία της προσωπικότητας του απόντος γονέα καθώς και να μπορέσει να εκτιμήσει τις πραγματικές αιτίες για τις οποίες έγινε ο χωρισμός των γονέων του. Γι' αυτό το λόγο μεγάλη σημασία έχει να γίνει σωστή πληροφόρηση του παιδιού για τις αιτίες του χωρισμού.

5.2 Επιπτώσεις του διαζυγίου στη σχολική επίδοση του παιδιού

Ο χωρισμός των γονέων είναι μια διαδικασία με πολλά στάδια, κατά τα οποία οι αντιδράσεις των παιδιών- ιδιαίτερα κατά την αρχική περίοδο- είναι έκδηλες τόσο στο σπίτι όσο και στο σχολείο. Συχνά τα παιδιά αισθάνονται ότι χώρος του σχολείου είναι πιο «ασφαλής» για να εκδηλώσουν τα συναισθήματά τους. Οι αντιδράσεις τους στο σχολείο διαμορφώνονται και πάλι ανάλογα με την ηλικία τους.

Οι αντιδράσεις των παιδιών της προσχολικής ηλικίας στο διαζύγιο έχουν συσχετιστεί, με την προσαρμογή των παιδιών πριν το διαζύγιο. «Σε μια ομάδα παιδιών 3-5 χρονών που μελετήθηκαν από τον Mc Dermott (1968), αναφέρει η Χατζηχρήστου Χρ., (1999:σελ.45-46), παρατηρήθηκαν: σημαντικές αλλαγές στη

συμπεριφορά και προβλήματα στο σχολείο σε περισσότερα από τα μισά παιδιά, ενώ τα υπόλοιπα προσπαθούσαν με επιτυχία να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες από το χωρισμό χωρίς να επηρεάζεται η ανάπτυξή τους. Ανάλογα με την προσαρμογή τους, τα παιδιά χωρίστηκαν στις ακόλουθες τέσσερις ομάδες: α) παιδιά στα οποία δεν παρατηρήθηκε αλλαγή και ήταν αυτά που είχαν καλή προσαρμογή πριν το διαζύγιο, η οποία εξακολούθησε να υπάρχει και μετά από αυτό που συσχετιζόταν με τις καλές σχέσεις που είχαν τα παιδιά και με τους δύο γονείς, β) παιδιά που εκδήλωσαν έντονη θλίψη, άρνηση και παλινδρόμηση στο σπίτι και θυμό και θλίψη στο σχολείο, αλλά παρουσίασαν βελτίωση της συμπεριφοράς τους 6-8 εβδομάδες μετά τον χωρισμό, γ) παιδιά που εκδήλωσαν υπερβολική προσκόλληση, παλινδρόμηση, σύγχυση και αποδιοργάνωση και είχαν ανάγκη από ψυχολογική υποστήριξη, και δ) παιδιά με προβλήματα προσωπικότητας και εσωτερικευμένες διαταραχές- κυρίως κορίτσια- πριν από το χωρισμό, που επιδεινώθηκαν μετά το χωρισμό. Η καλή επικοινωνία των παιδιών με το γονέα που έχει την επιμέλεια είναι ιδιαίτερα σημαντική για την καλή προσαρμογή τους».

Οι συνεχιζόμενες συγκρούσεις μεταξύ των γονέων συνδέονται με μειωμένη και μη τακτική συχνότητα επικοινωνίας και επισκέψεων των παιδιών στο σπίτι του γονέα που δεν έχει την επιμέλεια. Αντίστοιχα, η έλλειψη επικοινωνίας έχει συσχετιστεί με καθυστέρηση στη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών βρεφικής και νηπιακής ηλικίας. Επίσης, εξαιτίας της ανάγκης των παιδιών αυτής της ηλικίας- ιδιαίτερα των παιδιών που είναι μικρότερα των τριών χρόνων- για σταθερότητα, ασφάλεια και προβλεψιμότητα στο περιβάλλον, έχει θεωρηθεί προτιμότερο να μην περνούν τη νύχτα στο σπίτι του γονέα που δεν έχει την επιμέλεια.

Στα παιδιά της σχολικής ηλικίας η εξωτερικευση του θυμού των παιδιών – ιδιαίτερα των αγοριών- στο σχολικό περιβάλλον, με ποικίλες μορφές επιθετικότητας, αντίδρασης, απειθαρχίας, διευκόλυνε τα παιδιά να επανακτήσουν την ισορροπία τους σε

σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, ενώ αντίθετα σοβαρές διαταραχές με επακόλουθη ανάγκη παραπομπής σε ψυχολογικές συμβουλευτικές υπηρεσίες παρουσίασαν τα παιδιά που ο θυμός τους παρέμεινε εσωτερικευμένος σε όλα τα περιβάλλοντα και προς όλα τα άτομα, οπότε και εκδήλωσαν παθητική παλινδρόμηση

Όσον αφορά τη σχολική προσαρμογή των παιδιών, τα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν ότι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών και των γονέων, ιδιαίτερα τα αγόρια που ζουν σε μονογονεϊκές οικογένειες εκδηλώνουν συχνότερα επιθετική συμπεριφορά (από τα κορίτσια), δέχονται λιγότερο την κριτική, έχουν χαμηλότερη επίδοση στο σχολείο, παίρνουν χαμηλότερους βαθμούς και σημειώνουν χαμηλότερες επιδόσεις σε διάφορες μετρήσεις και σταθμισμένα τεστ σχολικής επίδοσης σε σχέση με παιδιά που ζουν και με τους δύο γονείς.(Χατζηχρήστου Χρ., 1999:σελ.45-46)

Οι διαφορές σε μετρήσεις γνωστικής και σχολικής επίδοσης μεταξύ των παιδιών που ζουν και με τους δυο γονείς, αν και στατιστικά σημαντικές, είναι συνήθως μικρές. Μελέτες έχουν δείξει ότι οι μικρές αυτές διαφορές δεν οφείλονται μόνο στην οικογενειακή δομή, αλλά και σε άλλες καθοριστικές μεταβλητές, όπως το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της μονογονεϊκής οικογένειας, οι οικονομικές δυσκολίες, τα υψηλά επίπεδα άγχους και η περιορισμένη επικοινωνία γονέα-παιδιού

Σε μια συγκριτική μελέτη μεταξύ παιδιών χωρισμένων γονέων και παιδιών που ζούσαν με τους δυο γονείς σε τρεις τάξεις του δημοτικού σχολείου (Α', Γ', Ε') σε εθνικό επίπεδο στις Η.Π.Α., ο Guidubaldi και οι συνεργάτες του βρήκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων σε σχέση με τις μεταβλητές σχολικής επίδοσης, γνωστικής ανάπτυξης και κοινωνικής και συναισθηματικής προσαρμογής. Τα παιδιά των χωρισμένων γονιών ήταν περισσότερο εξαρτημένα, απείθαρχα και λιγότερο δημοφιλή στους συμμαθητές τους σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των δασκάλων τους. Είχαν επίσης μικρότερους

βαθμούς στη γλώσσα και στα μαθηματικά, ήταν περισσότερο πιθανό να μείνουν στην ίδια τάξη και είχαν χαμηλότερες επιδόσεις σε τεστ νοητικής ικανότητας και σχολικής επίδοσης. Οι διαφορές όμως στις τελευταίες μετρήσεις ήταν μικρές. Ως προς τις διαφορές προσαρμογής των παιδιών σε σχέση με το φύλο, διαπιστώθηκε ότι τα αγόρια από χωρισμένους γονείς είχαν περισσότερες δυσκολίες συμπεριφοράς και επίδοσης σε σύγκριση τόσο με τα κορίτσια των χωρισμένων γονέων όσο και με τα αγόρια που ζούσαν και με τους δύο γονείς. Επίσης, τα αγόρια των χωρισμένων γονέων της Ε' τάξης είχαν περισσότερες δυσκολίες απ' ό,τι τα αγόρια της Α' ή της Γ' τάξης, ενώ αυτή η διαφορά δεν βρέθηκε για τα κορίτσια. (Guidubaldi J., 1985:σελ.532)

Αποτελέσματα ερευνών επίσης έχουν επισημάνει ότι η χαμηλότερη σχολική επίδοση των παιδιών των χωρισμένων γονέων δεν οφείλεται στην αρνητική επίδραση που έχει το διαζύγιο στη νοητική ικανότητα και τη γνωστική τους ανάπτυξη, αλλά ότι η απείθαρχη συμπεριφορά τους στην τάξη και η ενασχόληση τους με θέματα του διαζυγίου εμποδίζουν τη συγκέντρωσή τους στα μαθήματα. Εκτός αυτού μεταβάλουν και τις εκτιμήσεις και τις προσδοκίες των δασκάλων τους, οι οποίοι, σε συνδυασμό και με τα συγκεκριμένα στερεότυπα που έχουν για τα παιδιά των χωρισμένων γονέων, επηρεάζουν με τη σειρά τους αρνητικά τα παιδιά παρεμποδίζοντας την επιθυμία τους να έχουν καλή επίδοση στα μαθήματα και μειώνοντας την αυτοεκτίμησή τους. Η αυτοεκτίμηση των παιδιών στο σχολείο έχει συσχετιστεί με τις αντιλήψεις τους ότι ζουν σε ένα «δυστυχημένο» οικογενειακό περιβάλλον, γεμάτο από συγκρούσεις.

Τέλος, οι δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών στο σχολείο έχουν συσχετιστεί με έλλειψη πληροφόρησης από τους γονείς, επικοινωνίας και συζήτησης από τα παιδιά των αιτιών του διαζυγίου των γονέων τους.

Όσον αφορά τη γνωστική ανάπτυξη και τη σχολική επίδοση των εφήβων καθώς και των παιδιών της σχολικής ηλικίας σχετικές έρευνες χρησιμοποιούν συχνά το γενικό όρο « οικογένειες με απόντα τον πατέρα». Επειδή όμως στον όρο αυτό αναφέρει η Χατζηχρήστου Χρ., περιλαμβάνονται διάφορες μορφές οικογένειας και η «απουσία» του πατέρα συμβαίνει σε διαφορετικές ηλικίες των παιδιών, η εξαγωγή συμπερασμάτων είναι προβληματική. Μερικές έρευνες πάλι διαπιστώνουν πως, η σχολική επίδοση των εφήβων χωρισμένων γονέων είναι χαμηλότερη, ενώ άλλες δείχνουν ότι η οικογενειακή δομή μακροπρόθεσμα έχει μικρή συσχέτιση με τη σχολική επίδοση των εφήβων. Η χαμηλότερη δε σχολική επίδοση των εφήβων πιθανόν συσχετίζεται με τις συχνές απουσίες και/ η διακοπή από το σχολείο, όπως επίσης και με την πιθανή μικρότερη άσκηση ελέγχου και φροντίδας για το σχολείο από τους γονείς. (Χατζηχρήστου Χρ., 1999:σελ.143)

Όσον αφορά τη σχολική επίδοση των παιδιών αναφορικά με το διαζύγιο η Μαντζάρου-Κανελλοπούλου Μαρία,(1981:σελ.181) αναφέρει ότι στις Ευρωπαϊκές χώρες έχουν εντοπιστεί προβλήματα των παιδιών στη σχολική τους απόδοση, λόγω του διαζυγίου των γονιών τους.

Στην Αυστρία ύστερα από έρευνα που έγινε στα δημοτικά σχολεία, προέκυψε ότι η απόδοση των παιδιών των μονογονεικών οικογενειών υπήρξε χαμηλή στην ανάγνωση, τη γραφή και την αριθμητική.

Στην Ιταλία είχε εντοπιστεί ότι τα παιδιά των μονογονεικών οικογενειών σημείωσαν περισσότερες δυσκολίες στη σχολική προσαρμογή τους απ' ότι τα παιδιά που ζουν και με τους δύο γονείς.

Στην Ολλανδία παρατηρήθηκε μεγάλος αριθμός παιδιών μονογονεικών οικογενειών που παρουσίασαν καθυστέρηση στον τομέα «εκπαίδευση» και αυτό κυρίως γιατί προέρχοντο από μη αναπτυγμένο περιβάλλον.

Στη Δανία παιδιά σχολικής ηλικίας που προέρχονταν από μονογονεϊκές οικογένειες, εμφάνισαν προβλήματα στη σχολική επίδοση.

Στην Ελλάδα, σε μια έρευνα που είχε ξεκινήσει την δεκαετία του 1970 για να παρατηρηθεί και να καταγραφεί η επίδραση του διαζυγίου πάνω σε κάθε μέλος της οικογένειας, σχετικά με τις αντιδράσεις των παιδιών των χωρισμένων γονιών στο σχολείο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μερικές περιπτώσεις συμπεριφοράς του παιδιού στο σχολείο, καθρέφτιζε και την συμπεριφορά τους και αλλού. (Μαρία Μαντζιάρου-Κανελλοπούλου, 1981:σελ.181)

5.3 Μακροχρόνιες επιπτώσεις του διαζυγίου στη ζωή των παιδιών

Όπως δείχνουν οι σχετικές έρευνες, πολλά παιδιά προσαρμόζονται στη νέα κατάσταση μετά τον χωρισμό των γονέων τους και οι έντονες συναισθηματικές τους αντιδράσεις μειώνονται σημαντικά σε διάστημα δύο περίπου χρόνων μετά το διαζύγιο. Υπάρχουν, όμως, και άλλα παιδιά που εξακολουθούν να παρουσιάζουν δυσκολίες σε μεγάλο χρονικό διάστημα. Εκτός από την προσαρμογή στις ποικίλες αλλαγές σε πολλούς τομείς της ζωής τους, τα παιδιά πρέπει επίσης να προσαρμοστούν σε αλλαγές στις ερωτικές σχέσεις των γονέων τους, σε σχέσεις συμβίωσης των γονέων με άλλους συντρόφους και σε πιθανό δεύτερο γάμο. Σημαντικές έρευνες στη σχετική βιβλιογραφία για την μακροχρόνια προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο είναι αυτές των Wallerstein & Kelly, της Hetherington και των Gildubaldi και Perry.

Μια από τις σημαντικότερες έρευνες που σκοπό είχε να ερευνήσει τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά καθώς και πως αισθάνονται μετά τον χωρισμό των γονέων τους είναι η έρευνα της Judith Wallerstein. Η έρευνά της ξεκίνησε το 1971 (από κοινού στα πρώτα στάδια με την Joan Kelly), και είναι από τις πιο παλιές

σημαντικές έρευνες. Περιλαμβάνει 131 παιδιά ηλικίας 3εως 18 ετών κατά τον χωρισμό από 60 οικογένειες, λευκών στη πλειοψηφία μέσης τάξης. Η έρευνα αυτή είναι ως τώρα η πιο μακρόχρονη, καθώς παρέχει στοιχεία για 15 χρόνια μετά το χωρισμό.(Μαρκοβίτης Μ., 1994:σελ.42)

Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας αυτής όλα τα παιδιά των μικρότερων ηλικιών και τα περισσότερα που βρίσκονται στην προεφηβεία βιώνουν το χωρισμό πολύ επώδυνα και διαλυτικά για τη ζωή τους. Νιώθουν έντονα φοβίες, τόσο αληθινές όσο και φανταστικές, οι οποίες συνδέονται με μια αυξημένη αίσθηση ευαλωτότητας, με θλίψη για την απώλεια του γονέα που δεν ανέλαβε την επιμέλειά τους.

Σκέπτονται ότι η δική τους συμπεριφορά και οι δικές τους πράξεις οδήγησαν στο χωρισμό. Μισούν το γονέα τους ή τους γονείς τους, που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τη διάλυση της οικογένειας τους, του δικού τους κόσμου. Νιώθουν το αίσθημα της μοναξιάς και της διαφορετικότητας. Επίσης εμφανίζεται μεγαλύτερη ένταση στα αγόρια. Τα προβλήματα μειώνονται ένα-δύο χρόνια αργότερα στα κορίτσια. Η υποχώρηση των άμεσων επιπτώσεων πρώτα 1 με 2 ή και μετά από 4 χρόνια δεν έχει ως συνέπεια την ολική εξάλειψη των συνεπειών από τη ζωή των παιδιών. Εδώ τίθεται το ερώτημα τι μπορεί να συμβαίνει μακροχρόνια; Οι απαντήσεις στο ερώτημα αυτό θα επηρεάσουν τις μορφές παρέμβασης, την κοινωνική πολιτική, τα δικαστήρια αλλά και κατά κάποιο τρόπο τις αποφάσεις των γονέων.

Η έρευνα της Judith Wallerstein, η οποία παρέχει στοιχεία 15 χρόνια μετά το διαζύγιο, παρατηρώντας έτσι τα παιδιά των χωρισμένων οικογενειών όταν είναι στην τρίτη δεκαετία της ζωής τους ή ακόμη και στην τέταρτη, μας δίνει απαντήσεις στο πιο πάνω ερώτημα.

Πέντε χρόνια μετά το διαζύγιο το φύλο και η ηλικία δεν έχουν την ίδια σημασία όπως αμέσως μετά το διαζύγιο. Σημαντικός παράγοντας είναι οι σχέσεις της διαλυμένης οικογένειας και η

ποιότητα της φροντίδας. Μετά από 5 χρόνια στο 1/3 και περισσότερο των παιδιών διαπιστώνεται μέση ως βαριά κατάθλιψη ενώ 10 χρόνια μετά επανέρχονται οι παράγοντες ηλικία και φύλο.

Τα παιδιά τα οποία την περίοδο του χωρισμού βρίσκονταν στη προσχολική περίοδο και τώρα στην εφηβεία φαίνεται να τα πηγαίνουν καλά στο σχολείο και στις άλλες δραστηριότητες. Μιλούν με πικρία για την συναισθηματική και οικονομική στέρηση. Τα μισά περίπου σκέπτονται τη συμφιλίωση των γονέων τους. Δέκα χρόνια αργότερα τα παιδιά που βρίσκονταν στην εφηβεία και διανύουν τώρα την τρίτη τους δεκαετία θεωρούν το διαζύγιο ως τη μεγαλύτερη διαμορφωτική εμπειρία τους. Γίνονται συχνές αναδρομές ή αντίθετα υπάρχει μια βασανιστική αμνησία.

Η *Wallerstein Judith*, αναφέρει ο *Μαρκοβίτης Μ. (1994)*, τείνει να παραδεχτεί την εμφάνιση συνεπειών ύστερα από πολλά χρόνια ακόμη και αν η αρχική και ενδιάμεση προσαρμογή φαίνεται, θα λέγαμε, καλή. Σύμφωνα με όσα λέει το έργο που ψυχολογικά έχουν να φέρουν εις πέρας τα παιδιά μετά τον χωρισμό είναι πολλαπλό και σταδιακό. Έτσι:

1. Έχουν ως άμεσο έργο το να παραδεχτούν τη διάλυση της οικογένειας, πράγμα αρκετά δύσκολο για τα παιδιά που είναι μικρότερης ηλικίας.
2. Είναι ανάγκη να επανέλθουν στις συνηθισμένες δραστηριότητες και αυτό φαίνεται πιο εύκολο εκεί που προϋπήρχε ικανοποιητική κοινωνική και συναισθηματική λειτουργία.
3. Πρέπει να αντιμετωπίσουν τα συναισθήματα απώλειας και απόρριψης.
4. Έχουν το δύσκολο έργο να «συγχωρέσουν» τους γονείς και αυτό μπορεί να πάρει χρόνια.
5. Πρέπει να φτάσουν στην παραδοχή της οριστικότητας του διαζυγίου, να εγκαταλείψουν την επιθυμία επανόδου στην αρχική κατάσταση.

6. Πρέπει να επιλύσουν θέματα σχέσεων, να μπορέσουν να αγαπούν και να αγαπιούνται. (M. Μαρκοβίτης, 1994:σελ.47-48)

Έπειτα, η Hetherington σε μια δικιά της έρευνα αναφέρει, ότι το διαζύγιο έχει πιο αρνητικές μακροπρόθεσμες συνέπειες για τα αγόρια, ενώ ο δεύτερος γάμος της μητέρας συσχετιζόταν με μείωση των προβλημάτων στα αγόρια και, αντίθετα, με αύξηση των προβλημάτων στα κορίτσια. Τα προβλήματα εξωτερικευμένων μορφών συμπεριφοράς είναι πιο σταθερά στα κορίτσια. Τα παιδιά των χωρισμένων γονέων αντιμετωπίζουν περισσότερες αρνητικές αλλαγές και εμπειρίες στη ζωή τους, που συσχετίζονται άμεσα με προβλήματα συμπεριφοράς στο μέλλον.

Η Hetherington διερεύνησε επίσης τις ετερόφυλες σχέσεις εφήβων κοριτσιών των οποίων οι γονείς είχαν χωρίσει πριν αυτά φτάσουν στην ηλικία των 5 χρονών σε σύγκριση με κορίτσια που ο πατέρας τους είχε πεθάνει και κορίτσια που ζούσαν και με τους δυο γονείς. Τα κορίτσια των χωρισμένων οικογενειών επιδίωκαν περισσότερη προσοχή και επαφή και είχαν πιο έντονη μη λεκτική επικοινωνία σε ετερόφυλες σχέσεις με συνομηλίκους και ενήλικους, σε αντίθεση με τα κορίτσια των οποίων ο πατέρας είχε πεθάνει, που εκδήλωναν αντίστοιχα μορφές συμπεριφοράς οι οποίες χαρακτηρίζονταν από διστακτικότητα, απόσυρση και αποφυγή. Επίσης, είχαν περισσότερο αρνητική στάση και συγκρούσεις με τον πατέρα τους. Τα κορίτσια που είχαν βιώσει το διαζύγιο των γονέων τους πριν από την ηλικία των 5 χρονών είχαν ερωτικές σχέσεις νωρίτερα και συχνότερα συγκριτικά με τα κορίτσια που είχαν βιώσει το διαζύγιο των γονέων τους μετά την ηλικία των 5 χρονών. Ακόμη οι σχέσεις μητέρας-κόρης χαρακτηρίζονταν από ασυνέπεια στην επιβολή πειθαρχίας. (Hetherington, 1972:σελ.312-315).

Από την έρευνά της έγινε επίσης, μια τελευταία εκτίμηση των παιδιών έξι χρόνια μετά το διαζύγιο από όπου προκύπτουν τρεις ομάδες παιδιών οι οποίες και ανταποκρίνονται στο ερώτημα όπως

το θέτει η Hetherington: «Ποια παιδιά έξι χρόνια μετά είναι οι χαμένοι, οι επιβιώσαντες και οι νικητές;» Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει παιδιά με βασικά χαρακτηριστικά την ανασφάλεια και την επιθετικότητα. Πρόκειται για παιδιά δυσπροσάρμοστα με προβλήματα σε πολλούς τομείς. Είναι παρορμητικά, ευέξαπτα και δείχνουν κοινωνικά αποσυρμένα. Τα αγόρια δείχνουν να εμφανίζονται πιο συχνά στην ομάδα αυτή. Στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονται παιδιά ικανά, δημοφιλή μεταξύ των συνομηλίκων, αγαπητά από τους μεγάλους, περίεργα, δραστήρια και αυτόνομα. Είναι όμως άτομα εγωκεντρικά και χειριστικά. Οι φίλιες τους τελειώνουν γρήγορα. Αγόρια και κορίτσια εκπροσωπούνται με την ίδια συχνότητα. Τα παιδιά της τρίτης ομάδας είναι και αυτά ικανά και δημοφιλή, δείχνουν όμως σταθερότητα και δεν εκμεταλλεύονται τις σχέσεις τους. Είναι άτομα με ζεστασιά και συμπόνια, βοηθούν και συμμερίζονται σε πολύ μεγάλο βαθμό από ότι τα παιδιά της δεύτερης ομάδας. Τα κορίτσια είναι περισσότερα σε αυτή την κατηγορία.(M. Μαρκοβίτης, 1994:σελ.48-49)

Οι Gildubaldi και Perry, σε μια επανεξέταση δείγματος έξι χρόνια περίπου μετά το διαζύγιο αναφέρουν πως τα παιδιά των χωρισμένων γονέων-ιδιαίτερα τα αγόρια- εμφάνιζαν περισσότερες δυσκολίες συμπεριφοράς, λιγότερη προσπάθεια για επίδοση στο σχολείο και χαμηλότερους δείκτες ευτυχίας κατά τις εκτιμήσεις των γονέων και των δασκάλων σε σύγκριση με τα παιδιά που ζούσαν και με τους δύο γονείς. Τα παιδιά των χωρισμένων γονέων ήταν πιθανότερο να επαναλάβουν μια τάξη στο σχολείο και να παραπεμφθούν στο σχολικό ψυχολόγο. Τα αγόρια των χωρισμένων γονέων που διατηρούσαν την επαφή και την επικοινωνία με τον πατέρα τους είχαν καλύτερη προσαρμογή σε πολλούς τομείς από ό,τι τα αγόρια που δεν είχαν τακτική επικοινωνία. Οι δυσκολίες των παιδιών ήταν ανεξάρτητες από το νοητικό τους επίπεδο, αλλά η μακροπρόθεσμη προσαρμογή τους

στο διαζύγιο συνδεόταν άμεσα με την αντίστοιχη προσαρμογή των γονέων και το οικογενειακό εισόδημα μετά το διαζύγιο. (Gildubaldi και Perry,1985:σελ.531)

Στη ελληνική βιβλιογραφία υπάρχουν ελάχιστες έρευνες σχετικά με την προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο των γονέων τους. «Σε ένα κλινικό δείγμα αναφέρει η Χατζηχρήστου Χρ,(1999:σελ.150-151) που πραγματοποίησαν οι Τσιάντης, Κατσουγιάννη και Γιαννοπούλου το 1989, σε ένα κλινικό δείγμα παιδιών και εφήβων από τον πληθυσμό των εξωτερικών ιατρείων του παιδοψυχιατρικού τμήματος ενός γενικού νοσοκομείου, οι Τσιάντης, Κατσουγιάννη και Γιαννοπούλου διερεύνησαν τη συχνότητα ορισμένων ψυχοκοινωνικών και επιδημιολογικών χαρακτηριστικών μιας ομάδας παιδιών (N= 72, 6-15 χρονών)και τη σύγκριναν με μια ομάδα παιδιών τα οποία έπασχαν από άλλες ψυχιατρικές διαταραχές αλλά δεν παρουσίαζαν κατάθλιψη (N=251). Το ποσοστό των παιδιών που υπέφερε από κατάθλιψη αποτελούσε ψυχιατρικό τμήμα. Ένα επιπλέον 2% υπέφερε από αντίδραση προσαρμογής με καταθλιπτικά στοιχεία. Στις οικογένειες των παιδιών με κατάθλιψη, σε σύγκριση με τις οικογένειες των παιδιών που παρουσίαζαν άλλου είδους ψυχιατρικές διαταραχές παρατηρήθηκαν με μεγαλύτερη συχνότητα τα ακόλουθα:θάνατος ενός γονέα, θάνατος στην οικογένεια, διαζύγιο και ψυχοκοινωνικό στρες». (Χατζηχρήστου Χρ., 1999:σελ.150-151)

Επίσης σε μια έρευνα με δείγμα όλους τους ανήλικους έγκλειστους σε σωφρονιστικά καταστήματα και ιδρύματα αγωγής στην Ελλάδα, οι Χατζηχρήστου και Παπαδάτος(1993) διερεύνησαν τις οικογενειακές και κοινωνικές παραμέτρους που διαφοροποιούν νέους με παραβατική συμπεριφορά σε σχέση με τις εκτιμήσεις τους για την κακομεταχείριση και παραμέληση από τους γονείς κατά την παιδική ηλικία. Τα αποτελέσματα έδειξαν συσχέτιση του χωρισμού των γονέων με μητρική κακομεταχείριση

και των συγκρούσεων των γονέων με γονεϊκη παραμέληση σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ίδιων των εφήβων.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το πρόβλημα των παιδιών σε τελική ανάλυση δεν συνδέεται μόνο με το διαζύγιο, αλλά και με τις καταστάσεις που βιώνουν κατά την διάρκεια του γάμου. Τα παιδιά ζουν καθημερινά την κρίση του γάμου και πολλές φορές τραυματίζονται περισσότερο από ότι με ένα διαζύγιο

Το διαζύγιο δεν είναι ένα μεμονωμένο γεγονός αλλά μια σύνθετη σειρά αλλαγών, μια διαδικασία πολλών σταδίων από ριζικές αλλαγές οι οποίες δυστυχώς ασκούν μεγάλη επίδραση στα παιδιά και μπορεί να τα σημαδέψουν για πολλά χρόνια μετά το διαζύγιο.

5.5 Καθοριστικοί παράγοντες για την μακροχρόνια προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο

Διαχρονικές έρευνες έχουν επισημάνει την σπουδαιότητα ορισμένων καθοριστικών παραγόντων που διευκολύνουν την μακροχρόνια προσαρμογή των παιδιών στον χωρισμό των γονέων τους. Σύμφωνα με Χατζηχρήστου Χρ. (1999:σελ.1378) περιληπτικά οι παράγοντες αυτοί είναι οι εξής:

- Οι σχετικά μικρές οικονομικές επιπτώσεις στη μονογονεϊκή οικογένεια, στο γονέα που έχει την επιμέλεια και στις συνθήκες διαβίωσης.
- Οι περιορισμένες συγκρούσεις και η μειωμένη εκδήλωση εχθρότητας μεταξύ των γονέων πριν και μετά το διαζύγιο.
- Η ύπαρξη ψυχικής υγείας και ισορροπίας των γονέων πριν και μετά το διαζύγιο και ικανότητά τους να καλύπτουν τις συναισθηματικές ανάγκες των παιδιών.

- Η ψυχολογική επάρκεια του παιδιού και ικανότητά του να θέτει σε λειτουργία κατάλληλους μηχανισμούς αντιμετώπισης και προσαρμογής στο περιβαλλοντικό στρες.

- Η συνέπεια και η κοινή στάση των γονέων μετά το διαζύγιο ως προς την ανατροφή, τη διαπαιδαγώγηση και την επίβλεψη των παιδιών, καθώς και η ικανότητα του γονέα που έχει την επιμέλεια για την κατάλληλη διαπαιδαγώγηση και επίβλεψη του παιδιού.

- Οι κατάλληλες μέθοδοι ανατροφής και διαπαιδαγώγησης με συζήτηση, ποιοτική επικοινωνία, σταθερά όρια και προσδοκίες, συνεπή έλεγχο και επίβλεψη και ταυτόχρονα με μεγάλη εκδήλωση αγάπης και τρυφερότητας (αντίθετα με τις αυταρχικές μεθόδους) από το γονέα που έχει την επιμέλεια («διαλεκτικοί γονείς»).

- Η αποδοχή, η αγάπη και οι θετικές σχέσεις του παιδιού και με τους δυο γονείς.

- Το συναισθηματικό κλίμα που επιτρέπει στο παιδί και σε όλη την οικογένεια ανοιχτές συζητήσεις και έκφραση ανησυχιών σχετικά με τα ζητήματα του διαζυγίου.

- Η μεγαλύτερη συχνότητα και συνέπεια στην επικοινωνία και επαφή με το γονέα που δεν έχει την επιμέλεια.

- Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στο σχολικό χώρο, όπως ο μικρότερος αριθμός παιδιών, οι παραδοσιακές τάξεις με οργάνωση και δομή, η μικρή απόσταση του σχολείου από το σπίτι.

- Η διάθεση συγγενικών και φιλικών προσώπων για τη στήριξη των μελών της μονογονεϊκής οικογένειας και συμμετοχή σε κοινές δραστηριότητες.

Το διαζύγιο αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία με πολλά στάδια. Η γνώση των παραγόντων που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά είναι απαραίτητη προϋπόθεση

για την παροχή ουσιαστικής και κατάλληλης βοήθειας στα παιδιά αυτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο: ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΚΗΣ ΜΕΡΙΜΝΑΣ-ΜΟΝΟΓΟΝΕΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

6.1 Άσκηση της γονικής μέριμνας και Επικοινωνία των παιδιών με τον απόντα γονέα μετά το διαζύγιο

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που συνδέονται με το διαζύγιο είναι το πώς θα ασκείται στο εξής στα παιδιά η γονική μέριμνα, που πριν από το διαζύγιο ασκούσαν από κοινού και από τους δύο γονείς.

Η γονική μέριμνα είναι το σπουδαιότερο «λειτουργήμα» του οικογενειακού δικαίου που αποτελεί συνάμα και δικαίωμα και υποχρέωση απέναντι στο ανήλικο παιδί και έχει τριπλό περιεχόμενο: την επιμέλεια του παιδιού, τη διοίκηση της περιουσίας του και την εκπροσώπηση του στις συναλλαγές του με τους άλλους ή και αν χρειαστεί και στο δικαστήριο. Από τα τρία όμως αυτά θέματα σπουδαιότερο φυσικά είναι η επιμέλεια του παιδιού που περιλαμβάνει την ανατροφή, την επίβλεψη, την εκπαίδευση του ανηλίκου, τον προσδιορισμό του τόπου διαμονής του, την ονοματοδοσία και την θρησκευτική του διαπαιδαγώγηση. Η άσκηση της γονικής μέριμνας μετά το διαζύγιο αποτελεί συνεπώς πρόβλημα στο μέτρο που η γονική μέριμνα έχει ως περιεχόμενο και την επιμέλεια του παιδιού. (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., 1994:σελ.31)

Κατά το οικογενειακό δίκαιο(άρθρο 1510, παρ.1 του ΑΚ) οι γονείς δεν είναι μετά το διαζύγιο υποχρεωμένοι να προσφύγουν στο δικαστήριο για την ρύθμιση της γονικής μέριμνας των παιδιών τους. Αν δεν προσφύγουν στο δικαστήριο είτε από αδιαφορία είτε γιατί συμφωνούν να εξακολουθήσουν να φροντίζουν από κοινού, ισχύει ο

κανόνας της άσκησης της γονικής μέριμνας και από τους δύο γονείς. Αν όμως οι γονείς προσφύγουν στο δικαστήριο είτε γιατί διαφωνούν ως προς το ποιος θα αναλάβει το παιδί είτε γιατί δεν θέλουν να το αναλάβουν από κοινού, το δικαστήριο μπορεί να κάνει τα εξής:

1. Να αναθέσει την άσκηση της γονικής μέριμνας στον έναν από τους δύο γονείς
2. Να αποφανθεί πως παρά το διαζύγιο οι γονείς πρέπει να εξακολουθήσουν να ασκούν από κοινού την γονική μέριμνα του παιδιού τους.
3. Να κατανείμει την άσκηση της γονικής μέριμνας ανάμεσα στους δύο γονείς είτε χρονικά είτε λειτουργικά και
4. Να αναθέσει την άσκηση της γονικής μέριμνας σε κάποιο τρίτο πρόσωπο. (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., 1989:σελ.21)

Στο σημείο αυτό γεννιέται το ερώτημα: πως θα αποφασίσει το δικαστήριο σε ποια από τις δυνατότητες αυτές θα καταλήξει;

Την απάντηση στο παραπάνω ερώτημα μας την δίνει ο νόμος (στη διάταξη του άρθρου 1511 Α.Κ.), που ορίζει ότι οι σχετικές αποφάσεις των δικαστηρίων πρέπει να παίρνονται με γνώμονα το «συμφέρον» του παιδιού. Ο νόμος αυτός ορίζει ότι η απόφαση του δικαστηρίου για την ανάθεση της άσκησης της γονικής μέριμνας πρέπει να σέβεται την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας, των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων, της ιθαγένειας, της εθνικής ή της κοινωνικής προέλευσης ή της περιουσίας.

Αυτό όμως που πρέπει να επισημανθεί είναι, ότι οι παραπάνω παράγοντες δεν παίζουν αυτοτελή ρόλο στην ανάθεση της άσκησης της γονικής μέριμνας και είναι διαφορετικό το ζήτημα ότι κάποιος από τους παράγοντες δεν αποκλείεται σε μια συγκεκριμένη περίπτωση να ληφθεί υπ' όψιν σε συνδυασμό με τις

ιδιαίτερες συνθήκες που περιβάλλουν το παιδί αν εξαιτίας τους μπορεί να έχει στη ζωή του κάποια επίδραση.

Παραπέρα, θετικά, ως κρίσιμοι παράγοντες για τον προσδιορισμό του συμφέροντος του παιδιού είναι σύμφωνα με την νομοθεσία (άρθρο 1513, παράγραφος 2 Α. Κ.) :

- Τυχόν συμφωνίες που έχουν γίνει ανάμεσα στους γονείς για την άσκηση της γονικής μέριμνας.
- Οι δεσμοί του παιδιού με τους γονείς και τα αδέρφια του (σε περιπτώσεις που ανάμεσα στα αδέρφια υπάρχει στενός δεσμός είναι προτιμότερο να τα αναλαμβάνει το ίδιο πρόσωπο).
- Η σταθερότητα των συνθηκών της ανάπτυξής του λόγου χάρη συνηγορεί υπέρ του γονέα που μετά το διαζύγιο θα παραμείνει στο ίδιο σπίτι και στην ίδια περιοχή.
- Οι δεσμοί με τρίτα πρόσωπα ή πράγματα.
- Οι παράγοντες της ενίσχυσης της προσωπικότητας σε συνδυασμό με τις ιδιαίτερες κλίσεις και ικανότητες του παιδιού (αν το παιδί έχει ταλέντο στην μουσική αυτό συνηγορεί υπέρ του γονέα που είναι μουσικός). (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., 1989:σελ.31)

Πληροφορίες σχετικά για όλους αυτούς τους παράγοντες μπορούν να παρθούν από τους γονείς, από τρίτα πρόσωπα συγγενικά, από το ίδιο το παιδί. Πρέπει να πούμε ότι η γνώμη του είναι πολύ σημαντικό κριτήριο προσδιορισμού του συμφέροντος του παιδιού και για το λόγο αυτό πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν από το δικαστήριο σε σχέση βέβαια με την ηλικία του. Αν για παράδειγμα το παιδί είναι αρκετά μεγάλο και εξαναγκαστεί να δεχτεί την απόφαση του δικαστηρίου υπάρχει πιθανότητα να εγκαταλείψει τον γονέα που έχει αναλάβει την επιμέλειά του.

Σημαντικό είναι επίσης να επισημανθεί ότι, πρόσφατα, με το Ν.2447/96 (άρθρο 48) ορίστηκε ότι η εκδίκαση όλων των

υποθέσεων Οικογενειακού Δικαίου γίνεται από ειδικό τμήμα και δικαστές με « εμπειρία» και /ή «εξειδίκευση στα θέματα του Οικογενειακού Δικαίου και της προστασίας των ανηλίκων». Στον ίδιο νόμο (άρθρο 49) περιλαμβάνεται επίσης η ίδρυση Κοινωνικής Υπηρεσίας σε κάθε Πρωτοδικείο, η οποία θα λειτουργεί ως αυτοτελής και αποκεντρωμένη υπηρεσία και θα στελεχώνεται από επιστήμονες – υπαλλήλους και εξωτερικούς συνεργάτες διαφόρων κλάδων (κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι, παιδοψυχίατροι/ψυχίατροι, παιδαγωγοί). Η εφαρμογή του νόμου με την ίδρυση αυτοτελών τμημάτων Οικογενειακού Δικαίου στα Πρωτοδικεία και την ίδρυση και λειτουργία των Κοινωνικών Υπηρεσιών θα αποτελέσει σημαντικό βήμα για την καθιέρωση της συνεργασίας ειδικών επιστημόνων και επαγγελματιών ψυχικής υγείας με τους δικαστές. Η συνεργασία αυτή είναι απαραίτητη όσον αφορά την διερεύνηση των ποικίλων ψυχοκοινωνικών παραμέτρων για τον προσδιορισμό του «συμφέροντος» του παιδιού και στη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων.

Όσον αφορά το θέμα της «επικοινωνίας» το δικαστήριο αναφέρει η Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. αποφασίζει ότι ο γονέας που δεν ασκεί πια την γονική μέριμνα έχει το δικαίωμα να ζητά πληροφορίες σχετικά με το πρόσωπο του παιδιού του από αυτόν στον οποίο έχει ανατεθεί η άσκηση της γονικής μέριμνας (άρθρο 15 – 13, παράγραφος 3 Α.Κ.). Ο γονέας που δεν διαμένει με το παιδί έχει το δικαίωμα επικοινωνίας που στοχεύει στην δυνατότητα εκδήλωσης των αισθημάτων αγάπης μεταξύ του γονέα και του παιδιού και στην αποφυγή της αποξένωσής τους. Το δικαστήριο όταν αναθέτει την άσκηση της γονικής μέριμνας για τον έναν γονέα, ρυθμίζει ταυτόχρονα και το δικαίωμα επικοινωνίας του άλλου. Συνήθως τα δικαστήρια ορίζουν πως το παιδί θα επικοινωνεί με τον άλλο γονέα δύο φορές την εβδομάδα ή τα σαββατοκύριακα. (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε., 1990:σελ.42-43)

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε βέβαια τις περιπτώσεις εκείνες όπου ο γονέας δεν θέλει να συναντά το παιδί του. Σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να πούμε πως ο γονιός έχει το δικαίωμα να μην το συναντά.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι το σύγχρονο παιδοκεντρικό – οικογενειακό δίκαιο, που ρυθμίζει τις σχέσεις των παιδιών με τους γονείς τους και άρα μετά το διαζύγιο, θα πρέπει να εξετάζει ποιο είναι το συμφέρον του παιδιού που προσδιορίζεται με βάση διάφορα κριτήρια από τα οποία το σπουδαιότερο είναι η δική του γνώμη!

6.2 Όταν ο πατέρας φεύγει από το σπίτι -Συναισθήματα, συμπεριφορές, ανάγκες των παιδιών

Οι οικογένειες με ένα μόνο γονιό δεν είναι σήμερα κάτι ασυνήθιστο. Ένας σημαντικός αριθμός παιδιών ζουν σε σπιτικά με έναν μόνο από τους δυο γονείς τους και μάλιστα κατά τα χρόνια της ανάπτυξής τους.

Το πρόβλημα των μονογονεικών οικογενειών παίρνει διαστάσεις στην σημερινή κοινωνία και ιδιαίτερα στις δυτικές κοινωνίες. Να σημειώσουμε ότι όταν λέμε «μονογονεικές οικογένειες» ή «οικογένειες με ένα γονέα», εννοούμε «τις οικογένειες, εκείνες που έχουν απομείνει με ένα γονέα λόγω θανάτου ή διαζυγίου, με βάρη παιδιών». (Μαντζιάρου-Κανελλοπούλου Μ., 1981:σελ.19)

Έχοντας κατά νου τα στατιστικά δεδομένα, τα οποία αναφέρουν, πως το 87%-90% των γονέων στις μονογονεικές οικογένειες είναι γυναίκες και άρα οι άνδρες είναι αυτοί που εγκαταλείπουν το σπίτι, θα γίνει μια προσπάθεια να αναφερθούν οι συμπεριφορές, τα συναισθήματα και οι ανάγκες των παιδιών όταν ο πατέρας φεύγει από το σπίτι.

Όταν ο άντρας φεύγει από την οικογενειακή εστία, το βάρος θα πέσει συνήθως στη μητέρα να μιλήσει στο παιδί σχετικά με την καινούργια κατάσταση που πρόκειται να αντιμετωπίσει και πρόκειται να είναι μια πραγματικότητα στη ζωή του.

Σε αυτή την περίπτωση, η μητέρα θα πρέπει να προσέξει να μην μεταφέρει τη δική της ψυχολογία, κουβεντιάζοντας με το παιδί. Το πιο σωστό και πιο ανώδυνο θα είναι να παρουσιάσει τα πράγματα όσο το δυνατό πιο αντικειμενικά λέγοντας πως ο πατέρας έφυγε από το σπίτι που μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή ζούσανε όλοι μαζί, γιατί νομίζει (αφού το αποφασίσανε από κοινού με τον πατέρα) πως με αυτό τον τρόπο ίσως ζήσουνε καλύτερα όλοι τους, οι δυο τους, οι τρεις, ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών.

Σωστό είναι να φροντίσουνε να μιλάνε πάντα για ενότητα και όχι για διαχωρισμό και διάσπαση, να μη λένε εκείνος και εμείς, έτσι ώστε να μην δημιουργούνε δυο αντιμαχόμενα στρατόπεδα.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί στα παιδιά αυτό που συμβαίνει μεταξύ των γονέων τους δεν έχει καμία σχέση με αυτά, ότι συνεχίζουν να τα αγαπάνε το ίδιο και ότι και να γίνει αυτά θα παραμείνουν πάντοτε τα παιδιά τους και θα τα φροντίζουν όπως πάντα.

Έτσι θα απαλύνουν κάπως τη στεναχώρια, την ανασφάλεια σχετικά με το τι θα γίνουν τώρα που χώρισαν οι γονείς τους προσπαθώντας να συνηθίσουν στην ιδέα πως μπορούν να δέχονται την αγάπη δύο ανθρώπων έστω και αν είναι χωρισμένοι.

Είναι αυτονόητο πως αυτά που θα πει η μητέρα στο παιδί, θα τα πει μια φορά με λόγια και δεν επιτρέπεται με τα έργα της να δείχνει το αντίθετο. Γιατί είναι πολλές μητέρες που αντέχουν και βρίσκουν την δύναμη να μιλήσουν στα παιδιά τους με ψυχραιμία και ύστερα με τα έργα, με την συμπεριφορά τους και τη στάση τους να δείχνουν πως όχι μόνο δεν έχουν την ψυχραιμία αλλά υποφέρουν, έχουν συνδέσει το κάθε τι με την υπόθεση του διαζυγίου,

αισθάνονται πως δεν μπορούν να ζήσουν τη νέα κατάσταση και είναι φοβερά απογοητευμένες.

Αυτή η ψυχολογία της μητέρας, όσο και αν ερμηνεύεται, όσο και αν από ψυχολογική άποψη είναι δικαιολογημένη, δεν μπορεί να εξυπηρετήσει. Αντίθετα μπερδεύει. Γι' αυτό οι μητέρες που έχουν κάνει τόσες προσφορές για τα παιδιά τους, θα πρέπει σε αυτήν την περίπτωση να κάνουν μια πιο μεγάλη. Όσο και αν αισθάνονται πως έχασαν το περιεχόμενο της ζωής, όσο και αν αισθάνονται πως ο προσανατολισμός τους είναι διαφορετικός απ' ό,τι θα ήθελαν, θα πρέπει στο παιδί να μην δραματοποιούν την κατάσταση, να μην εμφανίζονται τα θύματα μιας υπόθεσης, με μεγάλες συνέπειες για το μέλλον.

Είναι αυτονόητο πως το παιδί συμμερίζεται την ψυχολογία της μητέρας, ταυτίζεται η ψυχολογία της μητέρας με την ψυχολογία του παιδιού, γίνεται μια ενότητα παιδιού-μητέρας προς τον πατέρα με αποτέλεσμα αυτή η κατάσταση να είναι επιζήμια για όλους.

Μιλώντας η μητέρα για τον πατέρα που έφυγε ή ο πατέρας όταν βλέπει το παιδί του, δεν πρέπει να μιλάνε άσχημα σε βάρος του απόντα συζύγου. Κι όμως είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι οι πατέρες, κι όταν δε ζουν μέσα στην οικογένεια, μπορούν να επηρεάσουν την ανάπτυξη των παιδιών τους.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, πολλά είναι τα παιδιά που ζουν μόνο με τον ένα γονιό κατά τα χρόνια της ανάπτυξής τους. Ποια επίπτωση έχει όμως αυτή η κατάσταση στην εκμάθηση από μέρους των παιδιών του ρόλου κάθε φύλλου;

Διαφορές στα τυπικά χαρακτηριστικά του φύλλου, μεταξύ παιδιών που προέρχονται από οικογένειες όπου ο πατέρας απουσιάζει βρέθηκαν συχνά σε αγόρια της προεφηβικής ηλικίας. Οι διαφορές όμως εξαρτώνται από την ηλικία που έχει το αγόρι, όταν ο πατέρας του φεύγει από το σπίτι. Η ζεστασιά και η οργή του πατέρα είναι ιδιαίτερα σημαντική για την διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του

φύλλου στην συμπεριφορά των παιδιών. (Μπραινχόσλι Βίλλυ, 1977: σελ.87-88)

Αρκετοί ερευνητές διαπίστωσαν ότι ο γονιός του ίδιου φύλου που είναι στοργικός και πρόθυμος συντελεί στην εκμάθηση της συμπεριφοράς για τα αγόρια ή τα κορίτσια. Εν τούτοις, ενώ και η μητρική και η πατρική θερμή συμπεριφορά αυξάνουν από κοινού την θηλυκότητα στα κορίτσια, στα αγόρια μόνο η πατρική ζεστασιά συνδυάζεται με μια υψηλή αρρενωπότητα. (Μπραινχόσλι Βίλλυ, 1977:σελ.87-88)

Έτσι, οι πατέρες επηρεάζουν τη διαδικασία διαμόρφωσης της συμπεριφοράς σύμφωνα με το φύλο με πολλούς τρόπους, με την προσωπικότητά τους, με το να χρησιμεύουν σαν πρότυπο και με τις καθημερινές συναναστροφές με τα παιδιά τους. Περισσότερο από τις μητέρες έχουν (οι πατέρες) συγκεκριμένη επίδραση στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς και στα αγόρια και στα κορίτσια.

Οι πατέρες, κι όταν δε ζουν πια μέσα στην οικογένεια, μπορούν να επηρεάσουν την ταχύτητα των παιδιών τους, τόσο την κοινωνική, την συναισθηματική όσο και την ανάπτυξη της συμπεριφοράς τους.

Μετά το χωρισμό συνήθως ακολουθεί μια μακρά περίοδος αποδιοργάνωσης, διάσπασης και αναζήτησης νέων τρόπων για την αντιμετώπιση της καινούργιας κατάστασης. Δοκιμάζοντας νέα προγράμματα ζωής, η οικογένεια συχνά αλλάζει σπίτι ή γειτονιά. Μπαίνουν σε εφαρμογή ορισμένες μορφές επικοινωνίας, αναζητούνται νέοι τρόποι για την οικονομική εξασφάλιση.

Πρόκειται τελικά για μια νέα φάση, όπου η οικογένεια, με τον ένα πια γονιό, υιοθετεί ένα νέο αλλά σταθερό τρόπο ζωής. Το πόσο γρήγορα και σωστά θα προσαρμοστεί η οικογένεια στο χωρισμό, εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες όπως είναι η αιτία του διαζυγίου, η οικονομική κατάσταση της οικογένειας, η ηλικία και το φύλλο των παιδιών, η ρύθμιση της επιμέλειας των παιδιών, το είδος και η συχνότητα της βοήθειας από μέρους των συγγενών, των φίλων

των γειτόνων. Οι πατέρες, και όταν δεν αναλαμβάνουν την επιμέλεια των παιδιών, έχουν σημαντικό ρόλο σε αυτήν τη διαδικασία.

Ο βαθμός επικοινωνίας μεταξύ πατεράδων και παιδιών ποικίλλει σημαντικά στις οικογένειες των διαζευγμένων γονιών και εξαρτάται και από το φύλο του παιδιού.

Ο Ross αναφέρει ότι διαπίστωσαν σε έρευνες πως τα αγόρια πως τα αγόρια βλέπονται με τους πατέρες τους πιο συχνά και για περισσότερο καιρό από ότι τα κορίτσια και επικοινωνούν μεταξύ τους ανάμεσα στις συναντήσεις τους, ίσως γιατί από έρευνες έχει διαπιστωθεί ότι τα αγόρια πληγώνονται περισσότερο με το διαζύγιο για αυτό και οι πατέρες βλέπουν συχνότερα τους γιους τους για να βοηθήσουν να ξεπεράσουν ορισμένες δυσκολίες.(Parke Ross,1987:σελ.115)

Το διαζύγιο είναι μια τραυματική εμπειρία για το παιδί κάθε ηλικίας, αλλά σε κάθε στάδιο ανάπτυξης τα παιδιά το καταλαβαίνουν διαφορετικά και προσπαθούν αλλιώς να αντιμετωπίσουν τις αλλαγές που έχει σαν επακόλουθο.

Τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας έχουν μια τάση να θεωρούν τον εαυτό τους υπεύθυνο για το ότι ο πατέρας έφυγε από το σπίτι. «Ο πατερούλης μου έφυγε από το σπίτι γιατί ήμουν κακό παιδί, γιατί δεν συμμάζεψα τα παιχνίδια μου εκείνη την ημέρα».(Parke Ross, 1987:σελ.112)

Τα μεγάλα παιδιά όμως είναι διαφορετικά. Τα παιδιά των εφτά ή οκτώ χρόνων δεν ενοχοποιούν τον εαυτό τους αλλά και εδώ υπάρχουν οι φόβοι της εγκατάλειψης ή της απόρριψης.

Μόνο οι έφηβοι κατανοούν εντελώς την υπόθεση που λέγεται διαζύγιο, μπορούν να προσδιορίσουν ποιος έχει την ευθύνη, να συμβάλλουν στην αξιοπρεπή λύση των συγκρούσεων και να τα βγάλουν πέρα με τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις του.

Η επαφή με τον πατέρα έχει ορισμένες συνέπειες που δεν κρατούν μόνο για λίγο. Ο Ross αναφέρει ότι και μετά πέντε χρόνια από το διαζύγιο ο πιο αποφασιστικός παράγοντας για μια σωστή

αναπροσαρμογή είναι η ύπαρξη σταθερής σχέσης στοργής και με τους δυο γονείς, μέσα στην οποία οι συγκρούσεις έχουν σε μεγάλο βαθμό αμβλυνθεί, ενώ υπάρχει μια κανονική επικοινωνία που εμπνέει εμπιστοσύνη.

Αυτή την επαφή την ενθαρρύνει ο γονιός που έχει την επιμέλεια. Η συμβολή του εκτός σπιτιού πατέρα γίνεται φανερή στα πέντε χρόνια. Για την πλειονότητα των παιδιών, η συχνή, άνετη επικοινωνία παραμένει κάτι το ιδιαίτερα σημαντικό.

Το καλύτερο για τα παιδιά των διαζευγμένων γονιών είναι να διατηρούν στενές σχέσεις και με τους δυο γονείς. Μια καλή σχέση με τον ένα γονιό βοηθάει αλλά περισσότερο προσφέρει ένας σωστός δεσμός και με την μητέρα και με τον πατέρα.(Parke Ross,1987:σελ.117)

Είναι γεγονός ότι την απομάκρυνση του γονιού τα παιδιά την βιώνουν αρχικά ως απώλεια, εγκατάλειψη. Κατέχονται από το φόβο μήπως και ο άλλος γονιός τους αφήσει. Έτσι παρατηρούνται συχνά αντιδράσεις προσκόλλησης στον γονιό, έντονης ανησυχίας φτάνουν μάλιστα στο σημείο να ρωτούν που είναι.

Το παιδί χρειάζεται κύρια να αναδιοργανώσει την σχέση του με το πρόσωπο που ζει σε άλλο σπίτι που συνήθως είναι ο πατέρας. Η συνέχεια της σχέσης μαζί του είναι αναγκαία καθώς το αίσθημα της απώλειας είναι έντονο. Κάτι που είναι δύσκολο να το κατανοήσουν οι γονείς ως ανάγκη και κυρίως ο γονιός που μένει με το παιδί.

Τα παιδιά υποφέρουν από το χωρισμό ανάμεσα στους γονείς τους, αλλά μπορούν συγχρόνως να είναι σύντροφοι και στηρίγματα για τους ενήλικες όπως ο ενήλικας για το παιδί.

6.3 Μονογονεϊκές οικογένειες:οικονομικές παράμετροι, εργασία, πρακτικές αλλαγές

Η πλειοψηφία των παιδιών μετά το διαζύγιο και οι περισσότερες από τις οικογένειες αυτές με μόνη- μητέρα είναι από τις φτωχότερες και μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Ιδιαίτερα έχει εκφραστεί ανησυχία ότι εφόσον το 87%-90% των γονέων στις μονογονεϊκές οικογένειες είναι γυναίκες, η αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών έχει σε μεγάλο βαθμό οδηγήσει στο να είναι οι γυναίκες κυρίως φτωχές ή στο ότι «η φτώχεια» είναι γένος θηλυκού. Στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναφέρει ο Roll, (1992:σελ.587), οι μονογονεϊκές οικογένειες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να ζήσουν κάτω από το όριο της φτώχειας, ενώ είναι επίσης περισσότερο πιθανό οι μόνες –μητέρες να είναι άνεργες, όχι μόνο σε σύγκριση με όλες τις μητέρες γενικά αλλά και σε σύγκριση και με τους άνδρες.

Οι οικονομικές συνέπειες του διαζυγίου είναι ιδιαίτερα αρνητικές για τις γυναίκες, οι οποίες έχουν συνήθως χαμηλότερα εισοδήματα από ότι ο πρώην σύζυγος και επωμίζονται το κόστος για τα παιδιά που συνήθως μένουν μαζί τους καθώς και την ευθύνη για τη φροντίδα τους , γεγονός που περιορίζει τις δυνατότητες και τις ώρες εργασίας τους. Πολύ πιο σημαντικό για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών της οικογένειας από την αύξηση του εισοδήματος της χωρισμένης γυναίκας μέσω της εργασίας είναι το εισόδημα ενός νέου συζύγου. Αντίθετα, οι περισσότεροι άνδρες που χωρίζουν ή παίρνουν διαζύγιο διατηρούν το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων τους και διότι δεν πληρώνουν μεγάλο ποσό χρημάτων στις πρώην συζύγους τους για διατροφή των παιδιών και διότι δεν χρειάζεται πλέον να καλύπτουν το σύνολο των αναγκών των οικογενειών τους.

Εκτός από τη μείωση του εισοδήματος, στην οικονομική δυσχέρεια των μονογονεϊκών οικογενειών συντελούν ποικίλοι παράγοντες, όπως η αδυναμία ή η άρνηση των πατέρων να συνεισφέρουν επαρκώς στη διατροφή της οικογένειας, τα έξοδα για τη φροντίδα και τη φύλαξη των παιδιών, οι διακρίσεις εις βάρος των γυναικών στο χώρο της εργασίας, η ανεργία και δυσκολία εξεύρεσης εργασίας για τις γυναίκες μετά από χρόνια απασχόλησης στο σπίτι και/ ή η έλλειψη κατάλληλης εκπαίδευσης κάποιες φορές καθώς και τα περιορισμένα κρατικά επιδόματα.

Κυρίως όταν έχουν μικρά παιδιά οι γυναίκες, αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα στην πρόσληψη και την εξεύρεση εργασίας και αυτό γιατί επικρατεί γενικώς η άποψη ότι δεν αποδίδουν στη δουλειά τους. Έτσι οι εργοδότες προτιμούν τους άντρες γιατί οι γυναίκες παρουσιάζουν συχνά απουσίες. Κυρίως όταν έχουν μικρά παιδιά και μάλιστα άρρωστα.

«Κατά τις ερευνήτριες Esteve και Verlhac οι κύριες πηγές εισοδήματος των μονογονεϊκών οικογενειών με αρχηγό γυναίκα είναι:

α)οι κοινωνικές παροχές

β)η διατροφή

γ)μισθός των εργαζόμενων παιδιών

δ)υποτροφίες σχολικές και

ε)το προσωπικό εισόδημα της αρχηγού της οικογένειας».(Μαντζιάρου- Κανελλοπούλου Μ.,1981:σελ. 47)

Σύμφωνα με τον Goode (1993:340),τα γενικά αποτελέσματα ερευνών σε πολλές χώρες σχετικά με την οικονομική κατάσταση των μονογονεϊκών οικογενειών επικεντρώνονται στη διατροφή των παιδιών και είναι τα ακόλουθα:

1. Ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών που αντιμετωπίζουν έντονες οικονομικές δυσχέρειες συνεχίζει να αυξάνεται.
2. Στις περισσότερες οικογένειες οι μόνες μητέρες έχουν την επιμέλεια των παιδιών.

3. Τα ποσά που τα δικαστήρια εκδικάζουν και απαιτούν από τους πρώην συζύγους για τη διατροφή των παιδιών είναι λιγότερα από τα μισά έξοδα ανατροφής του παιδιού αλλά,
4. Τα ποσά που στην πραγματικότητα πληρώνουν είναι ακόμη μικρότερα.

Η πιο σημαντική διαπίστωση είναι ότι υπάρχει μικρή ή και καμία συσχέτιση μεταξύ του εισοδήματος του πατέρα και του ποσού διατροφής που πληρώνει, ενώ σε μερικές χώρες έχει βρεθεί ακόμη και αρνητική συσχέτιση. Επομένως, παρότι οι πατέρες με πολύ μικρό εισόδημα μπορούν θεωρητικά να πληρώσουν αντίστοιχα μικρό ποσό διατροφής, στην παρούσα κατάσταση αυτοί που δεν πληρώνουν τη διατροφή είναι κυρίως οι πατέρες που έχουν την οικονομική δυνατότητα.

Πολλά κράτη ,συνεχίζει ο Goode (1993:340), έχουν πάρει αυστηρά μέτρα και έχουν εφαρμόσει ειδικά προγράμματα για την αντιμετώπιση του προβλήματος της μη καταβολής της διατροφής από τους γονείς (συνήθως από τους πατέρες) που δεν έχουν τη γονική μέριμνα των παιδιών. Τα προγράμματα αυτά συνήθως βασίζονται σε ορισμένα κύρια δεδομένα:

1. Τα ποσά τα οποία πρόκειται να καταβληθούν δεν καθορίζονται από δικαστές ύστερα από την εκδίκαση της υποθέσεως, αλλά από τα διοικητικά συμβούλια ή υπηρεσίες με βάση στοιχεία ερευνών για το πραγματικό κόστος της ανατροφής ενός παιδιού.
2. Η διατροφή εισπράττεται απευθείας από το εισόδημα του πατέρα, συνήθως ύστερα από περικοπή του μισθού του.
3. Ο γονέας που έχει την επιμέλεια δεν χρειάζεται να προσπαθεί να εντοπίσει ή να αναζητήσει το γονέα που οφείλει να καταβάλει το ποσό της διατροφής.
4. Όταν ο γονέας που δεν έχει την επιμέλεια αμελεί να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του/ της , το κράτος θα

καλύψει το κενό και ο γονέας που οφείλει θα πρέπει να καταβάλει το ποσό στο κράτος.

5. Το κράτος επεξεργάζεται προγράμματα για την επιβολή της συμμόρφωσης.

Η αλλαγή κατοικίας του ενός ή και των δύο συζύγων, που πολλές φορές είναι επακόλουθο του χωρισμού, συνεπάγεται πολλές πρακτικές αλλαγές και την ανάγκη προσαρμογής όλων των μελών της οικογένειας σε διαφορετικές συνθήκες και τρόπο ζωής, διαφορετικές γειτονιές, σχολεία και κύκλους φίλων και γνωστών. Τον πρώτο χρόνο μετά τον χωρισμό, πολλοί χωρισμένοι άνδρες-ιδιαίτερα εκείνοι από παραδοσιακούς γάμους- και γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες και στρες στη διαχείριση του σπιτιού και στις καθημερινές δραστηριότητες, και είναι περισσότερο αποδιοργανωμένοι σε σύγκριση με τους παντρεμένους γονείς σε θέματα ειδικά του νοικοκυριού, τις οικιακές εργασίες και τον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων.

Συγκεκριμένα ο πατέρας, σύμφωνα με τους Γκαρμπάρ & Ντόλτο (1994:σελ.151), που βρίσκεται ξαφνικά μόνος είναι γενικά ελάχιστα προετοιμασμένος για τον οικιακό του ρόλο. Η ενασχόληση με το νοικοκυριό, η υποχρέωση να φροντίσει τα παιδιά αποτελούν προβλήματα που κατακλύζουν την καθημερινή του ζωή. Καθώς είναι λιγότερο διαθέσιμος, αποδιοργανώνεται πολλές φορές από την εργασία του από το πρόβλημα της φύλαξης των παιδιών ή από κάποιες διαδικασίες που αφορούν την οργάνωση της οικιακής ζωής. Αναγκάζεται, μάλιστα, ορισμένες φορές να αλλάξει απασχόληση, προκειμένου να είναι πιο κοντά στο σπίτι του ή να έχει περισσότερο ελεύθερο χρόνο, με κίνδυνο να μειωθεί ο μισθός του. Αν αυτή η αλλαγή αποτελεί επιλογή του, τότε προσαρμόζεται ευκολότερα απ' ό,τι αν του έχει επιβληθεί. Από την άλλη πλευρά, τα εισοδήματα του είναι συχνά υψηλότερα από εκείνα της μητέρας που ζει μόνη με το παιδί της. Ο περίγυρός του τον εκτιμά περισσότερο, και ως εκ τούτου του προσφέρει πιο εύκολα τη βοήθειά του.

Από την άλλη μεριά συνεχίζουν οι Γκαρμπάρ & Ντόλτο η μητέρα που μεγαλώνει μόνη της το παιδί της έχει να αντιμετωπίσει, στις περισσότερες περιπτώσεις, την πτώση του βιοτικού επιπέδου. Η επαγγελματική δραστηριότητα της γυναίκας, ακόμα και σήμερα, συνήθως δεν αποφέρει παρά έναν «κατώτερο» μισθό. Ανακύπτουν τότε οικονομικά προβλήματα, τα οποία την υποχρεώνουν να εργαστεί περισσότερο και πιο σκληρά απ' ό,τι πριν. Αυτό συνεπάγεται, όμως, τη μείωση του χρόνου που μπορεί να αφιερώσει στην οικογένεια, κάτι που οξύνει τις δυσκολίες που ήδη αντιμετωπίζει στη διαχείριση της οικιακής και γονεϊκής ζωής. Ορισμένες μητέρες δεν εργάζονται, και τα οικονομικά προβλήματα είναι οξύτερα. Οι γυναίκες αυτές δεν χαίρουν της ίδιας κοινωνικής εκτίμησης με τον άνδρα που βρίσκεται σε αντίστοιχη θέση, και για αυτό είναι πιο ευάλωτες. (Γκαρμπάρ & Ντόλτο, 1994:σελ.151)

Η θεώρηση της οικονομικής κατάστασης της οικογένειας ενδεχομένως να επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες κυρίως ψυχολογικούς. Η μοναχική γυναίκα σκέφτεται ότι ανήκει στην κατηγορία των μοναχικών γυναικών μέσα στην κοινωνία, ότι είναι μόνη της να παλέψει για τον εαυτό της και τα παιδιά της, πως έχει περιορισμένα μέσα να αντιμετωπίσει την ζωή και πως ενδέχεται μια μέρα να μην τα βγάλει πέρα, μη εξασφαλίζοντας ούτε και τα στοιχειώδη για την συντήρηση του εαυτού της και των παιδιών της.

Η εν γένει κατάσταση του αρχηγού της μονογονεϊκής οικογένειας επηρεάζεται ασφαλώς και από τους όρους διαβίωσης του έξω από τον επαγγελματικό χώρο και είναι πολύ χειρότερη όταν αρχηγός είναι γυναίκα. Ένας μεγάλος αριθμός γυναικών δεν έχουν χρόνο για να διαθέσουν για τον εαυτό τους και για τα παιδιά τους ακόμη, γιατί είναι υποχρεωμένες να δουλεύουν σκληρά να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, οι άντρες και οι γυναίκες, όταν μεγαλώνουν μόνοι τους τα παιδιά τους, καταναλώνουν μια τεράστια φυσική και ψυχική ενέργεια, επειδή είναι αναγκασμένοι να

διευθετήσουν, εκτός από τα προσωπικά τους αισθήματα αποτυχίας και ενοχής, όλες τις υποχρεώσεις- οικιακές, παιδαγωγικές, σχολικές- που πριν μοιράζονταν με κάποιον άλλο. Ορισμένες φορές η κούραση και η μοναξιά τους κάνουν να αποθαρρύνονται και δεν έχουν τη δύναμη να αντιδράσουν στα γεγονότα. Μεγάλος αριθμός γονέων, όμως, παρ' όλες τις δυσκολίες, αντιμετωπίζουν το γεγονός ότι ξαναβρέθηκαν μόνοι τους σαν μια βελτίωση στη ζωή τους. Θεωρούν ότι έθεσε τέλος σε μια ανταγωνιστική κατάσταση, η οποία ήταν επώδυνη τόσο για τους γονείς όσο και για τα παιδιά.

Οι σύγχρονες κοινωνίες πρέπει να ειπωθεί, έχουν μεγάλες ευθύνες και μάλιστα ευθύνες που απορρέουν από τα συντάγματα τους να προστατέψουν την οικογένεια. Όμως προστατεύοντας την οικογένεια, υποχρεούνται να προστατέψουν κάθε μορφή παραδεκτής τουλάχιστον από το νόμο οικογένειας και προπάντων τις λιγότερο ευνοημένες οικογένειες που στην κορυφή τους βρίσκονται αναμφισβήτητα οι μονογονεϊκές και μάλιστα τις περισσότερες φορές αυτές με αρχηγό την γυναίκα.

6.4 Νέος γάμος - Επιπτώσεις στα παιδιά

Ο ερχομός ενός νέου ή μιας νέου συζύγου μπορεί να ανακουφίσει των γονιό που αποφασίζει να ανασυγκροτήσει την ζωή του καθώς και το παιδί που θα βλέπει το γονιό του ευτυχισμένο. Για τον γονέα από την μια που ζει μόνος με το παιδί του και έχει ταλαιπωρηθεί εξαιτίας του διαζυγίου και πολλές φορές εξαιτίας της μακρόχρονης μονογονεϊκής ζωής, αυτός ο ερχομός είναι πηγή αναζωογόνησης. Το παιδί από την άλλη μπορεί να νιώθει πιο ελεύθερο βλέποντας την μητέρα του ή τον πατέρα του πιο ευτυχισμένους. Δεν αποκλείεται όμως και το γεγονός ο νέος γάμος του πατέρα ή της μητέρας του να αποτελεί γι' αυτό μια απειλή της σχέσης του με το γονιό του.

Η πραγματοποίηση ενός νέου γάμου σύμφωνα με τους Γκαρμπάρ & Ντόλτο(1994:183), η δημιουργία μιας νέας οικογένειας απαιτεί πολύ χρόνο, μεγάλη υπομονή και πολλές σκοτούρες. Ορισμένες οικογένειες τα καταφέρνουν, άλλες πάλι όχι. Οι λόγοι είναι πολλοί: η ηλικία των παιδιών, το φύλο τους, ο ερχομός ενός νέου συζύγου μόνου ή συνοδευόμενου από τα παιδιά του, η συναίνεση του πρώην ζευγαριού και η σύμπνοια του νέου, η προσαρμογή των χαρακτήρων και το υπερβολικό άγχος που προκαλούν όλες αυτές οι αλλαγές. Είναι αναγκαίο να τονισθεί πάντως πως, η ηλικία των παιδιών παίζει σημαντικό ρόλο σχετικά με τις δυσκολίες που κληρονομεί ο δεύτερος γάμος. Αν τα παιδιά είναι μικρά – ίσως κάτω των δύο ή τριών χρονών- οι πιθανότητες παρεμβάσεων από την προηγούμενη ζωή είναι λιγότερες από ότι με τα μεγαλύτερα παιδιά. Αν τα παιδιά έχουν μεγαλώσει, μπορεί ο νέος γάμος να γίνει μια υπόθεση που δεν τα αφορά: είναι θέμα των δυο συζύγων να αισθάνονται καλά για αυτό.

Οι μορφές της οικογένειας που προκύπτουν από ένα δεύτερο γάμο είναι πάρα πολλές. Το παιδί θα έχει πλέον δύο οικογένειες: μια βιολογική οικογένεια, που είναι όμως διαλυμένη και μια πραγματική οικογένεια, εκείνη στην οποία θα ζει καθημερινά. Ακόμη βέβαια και αν αυτοί οι άνθρωποι δεν ζουν μαζί, οι ζωές τους εμπλέκονται.

Πρέπει να υπάρξει χώρος για όλους αυτούς. Το κάθε μέλος είναι σημαντικό για την ανάπτυξη και την επιτυχία της μικτής οικογένειας. Πολλοί άνθρωποι στις μικτές οικογένειες προσπαθούν να ζήσουν σαν κάποια από τα μέλη της να μην υπάρχουν. Όλοι αυτοί οι άνθρωποι έχουν κάποια εξουσία. Τα προβλήματα εμφανίζονται όταν δεν βρίσκουν καιρό να μιλήσουν ανοιχτά μεταξύ τους, δεν συμφωνούν ή σε μερικές περιπτώσεις είναι δηλωμένοι εχθροί.

Και εδώ τίθεται το ερώτημα: τι θα συμβαίνει όμως όταν τα παιδιά που έχει μια μητέρα και ένα πατριό στο σπίτι και πατέρα και μητριά σ' ένα άλλο σπίτι;

Και οι τέσσερις αυτοί ενήλικοι αναλαμβάνουν κάποια ευθύνη απέναντι στα παιδιά. Μπορούμε να φανταστούμε τι σημαίνει για ένα παιδί να ζει σ' αυτή την ατμόσφαιρα, όταν οι μεγάλοι ζητάνε καθένας κάτι διαφορετικό.

Τι πρέπει να κάνει το παιδί, όταν παίρνει δυο αντίθετες οδηγίες; Η Virginia Satir, (1989:193) αναφέρει, «πως δυο πράγματα είναι απαραίτητα για το παιδί. Πρώτο, να ενθαρρύνεται από όλους τους ενδιαφερόμενους να λέει ποιες αντίθετες οδηγίες του δόθηκαν. Δεύτερον, να συζητάνε κατά καιρούς οι ενήλικες μαζί του, ώστε να εξακριβώνεται τι κάνει ο καθένας τους και αν συμφωνούν ή διαφωνούν μεταξύ τους. Πιθανόν, όταν οι ενήλικες μιλούν με ειλικρίνεια, το παιδί θα μπορεί τουλάχιστον να διαλέξει και δεν θα χρειαστεί να φυλάει τα μυστικά των μεγάλων».

Στην περίπτωση που ο ένας από τους δυο γονείς ξαναπαντρευτεί είναι δύσκολο για τα παιδιά γιατί πρέπει να χτιστεί μια σχέση από την αρχή και αυτό απαιτεί χρόνο. Χρειάζεται να το αφήσουν να κρατήσουν ένα χώρο για τους πραγματικούς γονείς τους και να βοηθηθούν να βρουν τον τρόπο να προσθέσουν ένα ακόμη γονιό. Αυτό χρειάζεται χρόνο και υπομονή ιδίως στην αρχή. Ο πατριός ή η μητριά είναι ένας ξένος, που το παιδί μπορεί να τον βλέπει σαν παρείσακτο- ανεξάρτητα από το πόσο καλός ή αξιαγάπητος είναι πραγματικά εκείνος.

Ίσως το πιο σοβαρό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά στη μεικτή οικογένεια να είναι πως δεν αισθάνονται ελεύθερα να αγαπούν όποιον θέλουν. Το να αγαπούν τον απόντα γονιό μπορεί να επιφέρει προβλήματα. Τα παιδιά στη μεικτή οικογένεια πρέπει να πεισθούν ότι έχουν αυτή την ελευθερία.

Στην περίπτωση που η μητέρα ξαναπαντρεύεται συχνά η επίδραση, είναι θετική με την έννοια ότι αισθάνεται την μαμά του προστατευμένη και ικανοποιημένη και αυτό του δημιουργεί κάποια ασφάλεια.

Υπάρχουν όμως σύμφωνα με την Satir V.(1989:195-196) γυναίκες που έχουν παιδιά και ξαναπαντρεύονται, οι οποίες έχουν συχνά την τάση να μεταχειρίζονται τα παιδιά τους σαν ατομική ιδιοκτησία τους. Έτσι δημιουργείται από την αρχή ένα μειονέκτημα για το νέο τους σύντροφο. Συχνά πιστεύουν ότι δεν θέλουν να τους καταπιέζουν, επειδή νομίζουν πως εκείνοι δεν θα καταλάβουν τα παιδιά τους.

Συχνά παγιδεύονται και από την ανάγκη της γυναίκας για «στιβαρό πατρικό χέρι», συνεχίζει η Satir, οπότε εκείνη περιμένει από αυτόν να ασκήσει εξουσία και επιρροή, που δεν του δόθηκε όμως η ευκαιρία να αναπτύξει με τα παιδιά της. Αν όμως ο νέος σύζυγος αναλάβει τέτοιες ευθύνες, μπορεί αυτό να επιφέρει προβλήματα στη σχέση του με τα παιδιά.

Σε άρθρο του Maureen Freely, στην εφημερίδα Guardian 2002, αναφέρει ότι «τα προβλήματα είναι λιγότερα αν η μητέρα είναι ευχαριστημένη από την νέα της ζωή. Είναι καλύτερα για αυτό να μεγαλώνει έτσι παρά με μια μητέρα πληγωμένη, που θυσιάζει την ζωή της για αυτό και του ζητάει έτσι ανταλλάγματα. Βέβαια τα παιδιά κάτω από τις προϋποθέσεις μιας νέας οικογένειας που δεν την επέλεξαν μπορεί να δυσανασχετήσουν στην αρχή, όμως αργότερα βλέποντας τους γονείς του να έχουν ανασυγκροτήσει τη ζωή τους και να είναι ευτυχισμένοι είναι και αυτά ευτυχισμένα και εξελίσσονται φυσιολογικά».

Η προσθήκη ενός πατριού στην οικογένεια, ίσως να συναντήσει και άλλες δυσκολίες. Σύμφωνα με τη Satir V.(1989:σελ.196) ο πραγματικός γονιός και τα παιδιά έχουν ζήσει χρόνια μαζί και μερικά πράγματα, όπως οικογενειακά αστεία και υπονοούμενα, μπορούν να κάνουν τον πατριό να αισθάνεται ξένος. Για αυτό λοιπόν ο πατριός θα πρέπει να έχει πάντα στο μυαλό του και τον άλλο, τον αληθινό γονιό του παιδιού. Αυτό το πρόσωπο μπορεί να μένει αλλού και όμως είναι μια διαρκής παρουσία για τον πρόγονό του. Θα πρέπει να δώσει στο παιδί πολλές ευκαιρίες μέχρι

να καταλάβει ότι δεν προσπαθεί να πάρει τη θέση του γονιού του. Αυτό απαιτεί χρόνο, υπομονή και αντοχή στη έλλειψη αγάπης.

Στην περίπτωση που ο πατέρας ξαναπαντρευτεί και κάνει παιδιά με την μητριά τους, τα παιδιά έχουν πολύ δουλειά να κάνουν για να ξεκαθαρίσουν μέσα τους τη θέση του πατέρα τους, αναφέρει η Satir (1989:203-204). Όταν τα πράγματα δεν είναι ξεκάθαρα ανάμεσα στον πατέρα και τα παιδιά, η κατάσταση μπορεί να δημιουργεί συναισθήματα χαμηλής στάθμης στο καζάνι, ερωτηματικά, ζήλιες κ.τ.λ.

Είναι φανερό ότι το διαζύγιο και η μετά από αυτή προσαρμογή των παιδιών είναι δύσκολη υπόθεση και ένας καινούριος γάμος μπορεί να φέρει νέα προβλήματα και να επιβάλει νέα προσαρμογή. Εντούτοις, οι φυσικοί-καινούριοι γονείς μπορούν να καταλάβουν τις ανάγκες των παιδιών και να συμβάλλουν στη δημιουργία καλών οικογενειακών σχέσεων. Αυτό που είναι απαραίτητο προκειμένου να υπάρξει μια καλή και υγιής σχέση μεταξύ νέου γονιού και παιδιού είναι η ειλικρίνεια και η ανοιχτή επικοινωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 : ΤΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

7.1 Ο Ρόλος του κοινωνικού λειτουργού ως επαγγελματία κατά την διάρκεια των φάσεων του διαζυγίου

Ο ειδικευμένος κοινωνικός λειτουργός που εργάζεται στον τομέα της ψυχικής υγείας μαζί με τους άλλους ειδικούς επαγγελματίες του χώρου ενδιαφέρονται και ασχολούνται όλο και περισσότερο με το πώς επιδρά η λύση του γάμου και η διάσπαση της οικογένειας στους συζύγους και στα παιδιά καθώς το διαζύγιο αφορά ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού στις σύγχρονες κοινωνίες μεταξύ των οποίων και την ελληνική.

Είναι γεγονός ότι το βιβλιογραφικό υλικό που υπάρχει στη χώρα μας πάνω στο θέμα αυτό είναι πολύ περιορισμένο και μόνο τον τελευταίο καιρό που σημειώνεται η μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων έχουν γίνει ορισμένες προσπάθειες ενασχόλησης με το θέμα αυτό.

Τα τελευταία χρόνια, μεμονωμένα ή από κοινού, όλο και περισσότεροι σύζυγοι απευθύνονται στους ειδικούς επιστήμονες των ιδιωτικών και κρατικών ιατροπαιδαγωγικών υπηρεσιών για να συζητήσουν μαζί τους το θέμα του διαζυγίου πράγμα που δείχνει ότι έχει παύσει να είναι πια στη σκέψη των ανθρώπων ως ένα γεγονός που τους στιγματίζει.

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τη δουλειά του Κοινωνικού Λειτουργού ως ειδικού επαγγελματία στις περιπτώσεις διαζυγίου όπου η διακοπή της συζυγικής συμβίωσης και η διάσπαση της οικογένειας προκαλούν σε κάποιον από τους συζύγους ή τα παιδιά τους προβλήματα κυρίως συναισθηματικά ή ψυχολογικά, τα οποία διαταράσσουν τις σχέσεις τους με το

περιβάλλον τους ή με τον ίδιο τον εαυτό τους και δεν μπορούν να τα αντιμετωπίσουν από μόνοι τους χωρίς τη βοήθεια κάποιου ειδικευμένου επαγγελματία.

Όταν το διαζύγιο βιώνεται από τον έναν από τους συζύγους ή από τα παιδιά ως απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου τα συναισθηματικά και συμπεριφορικά προβλήματα που προκαλούνται είναι παρόμοια με εκείνα που ανακύπτουν στις περιπτώσεις απώλειας οικείων προσώπων λόγω θανάτου. (Μ. Μαρκοβίτης, 1994:σελ.10)

Οι φάσεις που περνάει το άτομο που βιώνει τη απώλεια και τον αποχωρισμό του αγαπημένου του προσώπου είναι ίδιες είτε πρόκειται για διαζύγιο είτε για θάνατο. Επομένως ο διαχωρισμός των φάσεων που ισχύει και για τις περιπτώσεις θανάτου μπορεί να ισχύει και για το διαζύγιο. Είναι σκόπιμο λοιπόν να αναφέρουμε τις φάσεις αυτές που περικλείουν το διάστημα από την πληροφόρηση μέχρι την αποδοχή του γεγονότος του θανάτου και οι οποίες έχουν ως εξής:

- Άρνηση του γεγονότος
- Οργή (π.χ. γιατί; γιατί σ' εμένα;)
- Παζάρωμα (στροφή του ατόμου από τα εγκόσμια προς το Θεό).
- Κατάθλιψη (πλήρης απομόνωση). Χαρακτηρίζεται από το μοιρολόι για ότι έχει χαθεί και από τη μείωση της ψυχικής δυναμικότητας του ατόμου.
- Παραδοχή (μηχανισμοί άμυνας) αρχίζει πια να αποδέχεται την πραγματικότητα.(Κ.Παπαιωάννου, 1994:σελ.5)

Στο διάστημα μετά το διαζύγιο ή την απώλεια λόγω θανάτου, γονείς και παιδιά εμφανίζουν συναισθηματικά και συμπεριφορικά προβλήματα στο χώρο εργασίας, στο σπίτι, στο σχολείο, στο ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Φυσικά ένα διαζύγιο δεν έρχεται αιφνίδια όπως ο θάνατος. Προϋπάρχει ένα ιστορικό εντάσεων, συγκρούσεων, διαμαχών και πολλές φορές βιαιοτήτων ανάμεσα στο ζευγάρι οι

οποίες είναι επιβαρυντικές τόσο για τη συζυγική σχέση όσο και για την ανάπτυξη των παιδιών.

Με το διαζύγιο ο ένας γονέας, και αυτός συνήθως είναι ο πατέρας, φεύγει από το σπίτι χωρίς όμως ως επί το πλείστον να χάνεται όπως στην περίπτωση θανάτου και επομένως η απώλεια του ενός γονέα δεν είναι οριστική. Δημιουργούνται έτσι νέες σχέσεις αναπτύσσεται μια νέα δυναμική, η δομή της οικογένειας αλλάζει, καινούργιοι ρόλοι χρειάζεται πολλές φορές να προστεθούν ή να αφαιρεθούν.

Σύμφωνα με την Μ. Αντωνιάδου (1994), η αντίληψη που υπήρχε παλιά ότι το διαζύγιο αποτελεί ένα στιγμιαίο γεγονός τείνει να ξεπεραστεί. Όσοι ασχολούνται με το θέμα του διαζυγίου μεταξύ αυτών και ο κοινωνικός λειτουργός μιλούν για μια διαδικασία που ξετυλίγεται επί χρόνια και μπορεί να αρχίσει από τα πρώτα χρόνια του γάμου και να τελειώσει σύντομα ή και ποτέ. Ως μια τέτοια διαδικασία με συνέχεια και διάρκεια περνά μέσα από διάφορες φάσεις. Τα όρια ανάμεσα στις φάσεις δεν είναι ξεκάθαρα. Η διάρκεια κάθε φάσης ποικίλει. Η αλλαγή της κάθε φάσης δεν εξαρτάται τόσο από το χρόνο όσο από τις ιδιαίτερες συνθήκες.

Τις φάσεις του διαζυγίου μπορούμε να τις διακρίνουμε με χρονική διαδοχή στις εξής :

- φάση πριν το διαζύγιο
- φάση του χωρισμού της οικογένειας κατά την οποία το διαζύγιο έχει αποφασιστεί, έχει ανακοινωθεί και γίνεται η κατάθεση της αίτησης του διαζυγίου
- φάση μετά το διαζύγιο

(Μ. Αντωνιάδου, 1994 :σελ.78-79)

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η φάση κατά τη οποία το διαζύγιο έχει αποφασιστεί, για το λόγο ότι, η ανακοίνωση του διαζυγίου και η απομάκρυνση του ενός γονέα από το σπίτι φέρνει συζύγους και παιδιά αντιμέτωπους με μια νέα πραγματικότητα. Σημειώνονται παντού αλλαγές, αλλαγές στο χώρο, αλλαγές στα συναισθήματα,

αλλαγές στη συμπεριφορά. Διαμάχες, εντάσεις, συγκρούσεις και βιαιότητες συχνά παρουσιάζονται την περίοδο αυτή. Επίσης τη χρονική αυτή περίοδο πολλοί είναι οι γονείς που ζητούν βοήθεια από τους ειδικούς επιστήμονες κρατικών ή ιδιωτικών κοινωνικών υπηρεσιών.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάπτυξη των φάσεων αυτών και στο πως οι επαγγελματίες της ψυχικής υγείας μεταξύ αυτών και ο κοινωνικός λειτουργός παρεμβαίνει σε κάθε φάση θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζει και να έχει υπόψη και άλλα πράγματα όπως τα νομικά θέματα γύρω από το διαζύγιο, τις κοινωνικές παροχές και τις αρμόδιες υπηρεσίες που μπορεί να αποταθεί ο ίδιος ή να παραπέμψει τους συζύγους ή τα παιδιά τους, να είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα και τις τεχνικές της Κοινωνικής Εργασίας, όπως η συνέντευξη με τον εξυπηρετούμενο και με άλλα μέλη του οικογενειακού του περιβάλλοντος, οι συνεργασίες όπου και όταν χρειάζονται με το σχολείο, το χώρο εργασίας και γενικά το κοινωνικό πλαίσιο, η χρήση των πηγών της κοινότητας (ιατρικές, κοινωνικές υπηρεσίες, ιδρύματα κ. α, γραπτό υλικό όπως έγγραφα, εξετάσεις, πορίσματα κ.α.(Kalter Neil, 1990:σελ.602)

Μαζί με τον εξυπηρετούμενο χρησιμοποιεί τα μέσα και τις τεχνικές σαν μια ζωντανή εμπειρία συμμετοχής και εμπλοκής υλικής και συναισθηματικής, πάντοτε ακολουθώντας το ρυθμό του εξυπηρετούμενου. Επίσης θα πρέπει να έχει υπόψη του τη δυναμική της οικογένειας με την οποία θα εργαστεί και τη κατάσταση που βρίσκεται ο σύζυγος που ζητά βοήθεια για τον ίδιο ή το παιδί του. Η προσωπικότητα, ο τρόπος σκέψης, οι προσωπικές αντιλήψεις και τοποθετήσεις του κοινωνικού λειτουργού γύρω από το θέμα του διαζυγίου παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εργασία του.

Ο κοινωνικός λειτουργός με γνώμονα τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης θα πρέπει να προβληματίζεται για τη θετική ή την αρνητική πλευρά του διαζυγίου (π.χ. « ο χωρισμός καταστρέφει μια

οικογένεια και τραυματίζει ψυχικά τα παιδιά»; ή «το διαζύγιο μπορεί να είναι απελευθερωτικό για τους συζύγους»;).

A. *Φάση πριν το Διαζύγιο*

Σε αυτή την πρώτη φάση, τη φάση των πρώτων συγκρούσεων και των πρώτων διαμαχών, όπου τα θεμέλια της οικογενειακής ενότητας αρχίζουν να τρίζουν, το ζευγάρι ή ο κάθε σύζυγος μεμονωμένα απευθύνεται στις αρμόδιες υπηρεσίες προκειμένου να ζητήσουν βοήθεια.

Ο σύζυγος ή η σύζυγος οι οποίοι έρχονται αρχικά σε επαφή με τον κοινωνικό λειτουργό έχουν ως πρώτο αίτημα τους να βοηθηθούν για να σώσουν πριν να είναι αργά το γάμο τους. Ακόμα ζητούν συμβουλές για το πως θα αντιμετωπίσουν πιο σωστά τα παιδιά τους ώστε να μην τους δημιουργήσουν ψυχοτραυματικές εμπειρίες.

Πρώτη μέριμνα του κοινωνικού λειτουργού πριν προχωρήσει σε οποιαδήποτε άλλη ενέργεια είναι η λήψη του κοινωνικού ιστορικού. Το κοινωνικό ιστορικό είναι ιδιαίτερα σημαντικό «γιατί η ζωή κάθε ανθρώπου δεν αποτελεί ποτέ μια σειρά ασύνδετων και μεμονωμένων γεγονότων αλλά μια συνεχή ροή όπου σχέσεις αιτίας – αποτελέσματος υπάρχουν και μπορούν να διαπιστωθούν» (Κ. Παπαϊωάννου, 1994:σελ. 34).

Ο κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να διερευνήσει και να μάθει πόσα από τη σημερινή κατάσταση οφείλονται σε καταστάσεις του σήμερα, επομένως αποτελούν φυσιολογική αντίδραση, και πόσα οφείλονται στην προσωπικότητά του ή σε παλιές εμπειρίες που έχουν γίνει τρόπος ζωής.

Πριν προχωρήσει η εργασία του κοινωνικού λειτουργού σε οποιαδήποτε μορφή συζυγικής θεραπείας, θα πρέπει με τα μέσα και τις τεχνικές της Κοινωνικής Εργασίας να πάρει τα απαραίτητα στοιχεία.

Απαραίτητα θα προσπαθήσει να πάρει τα στοιχεία εκείνα που του χρειάζονται μέσα από ατομικές συνεντεύξεις που θα έχει με τη

σύζυγο και με τον σύζυγο τόσο στο γραφείο του όσο και στο σπίτι των εξυηρητούμενων.

Είναι πολύ σημαντικό να δίνεται η ευκαιρία στον κοινωνικό λειτουργό να παρατηρεί τη διαντίδραση του ατόμου με το περιβάλλον του.

Ο κοινωνικός λειτουργός αφού συλλέξει όλες τις πληροφορίες που του χρειάζονται προχωρά στη διάγνωση. Στη διάγνωση φτάνει όταν έχει κάνει συνειδητή εκτίμηση της δυσκολίας που θα πρέπει να αντιμετωπιστεί, του δυναμικού του εξυηρητουμένου ο οποίος βιώνει τη δυσκολία (ιδιότητες, ικανότητες, εμπειρίες κ. α.) των σκοπών που επιδιώκονται σε σχέση με τα προβλήματα και το άτομο, των μέσων που διαθέτει (δομή, οργάνωση, γνώσεις, εμπειρία, ικανότητα του κοινωνικού λειτουργού). Η διάγνωση καθώς και η εκτίμηση έχουν ως σκοπό τους να καταστήσουν δυνατή τη θεραπεία. (Κ. Παπαϊωάννου,σελ.51-52).

Μια καλή διάγνωση βοηθάει στο να ερμηνευτούν στοιχεία και να γίνουν ορισμένες προβλέψεις και υποδείξεις για την κατάλληλη θεραπεία. Η διαδικασία αυτή είναι απαραίτητη για να καταλάβει ο κοινωνικός λειτουργός το πρόβλημα ή το αίτημα των συζύγων.

Η συνεργασία με τους συζύγους μπορεί να φτάσει και σε συζυγική θεραπεία. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι ο κοινωνικός λειτουργός όσον αφορά τη συζυγική θεραπεία δεν έχει πάντα ως στόχο του να σώσει ή να λύσει το γάμο αλλά να βοηθήσει τους εξυηρητούμενους να πάρουν τις πιο σωστές αποφάσεις τόσο για εκείνους όσο και για τα παιδιά τους. Έτσι μέσα από τη θεραπεία ο σύζυγος ή σύζυγος μπορεί να βοηθηθούν και να οδηγηθούν σε ένα σωτήριο διαζύγιο ή στο να προσπαθήσουν να διατηρήσουν το γάμο τους.

Η συζυγική θεραπεία ως μέθοδος παρέμβασης μπορεί να γίνει από ειδικευμένους κοινωνικούς λειτουργούς. Στις Η. Π. Α οι κοινωνικοί λειτουργοί κατέχουν εξέχουσα θέση στη χρήση της μεθόδου αυτής. (Χρ.Μουζακίτης, 1993:σελ.86)

B. Φάση Χωρισμού των Συζύγων

Είναι απαραίτητο πριν προχωρήσουμε στο πως ο κοινωνικός λειτουργός θα εργαστεί στη φάση αυτή με τους συζύγους και τα παιδιά να γίνει μια αναφορά στο πως σύζυγοι και παιδιά βιώνουν το διαζύγιο. Μέσα από την αναφορά μας θα δούμε σε ποια σημεία ο κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να σταθεί ώστε η παρέμβαση του να είναι ευνοϊκή για όλη την οικογένεια.

«Οι σύζυγοι αισθάνονται ένα πλήγμα στον εαυτό τους, το λεγόμενο «Ναρκισσιστικό Πλήγμα», το οποίο οφείλεται στο γεγονός ότι όσα όνειρα, ελπίδες και σχέδια είχαν επενδύσει σ' αυτό το γάμο έχουν καταρρεύσει».

Εκτός όμως από το «Ναρκισσιστικό Πλήγμα» κυριαρχούνται και από αισθήματα όπως είναι μοναξιά, η οργή για τον άλλο σύζυγο, άγχος για τα οικονομικά προβλήματα που εμφανίζονται συνήθως αυτή την περίοδο. Νιώθουν αβοήθητοι από το συγγενικό και το φιλικό τους περιβάλλον τα οποία δεν δείχνουν διάθεση να τους βοηθήσουν και να τους συμπαρασταθούν.(Γ. Τσιάντης, 1994, σελ.72)

Σ' αυτή τη φάση τουλάχιστον ο ένας από τους δύο συζύγους νιώθει έντονα το συναίσθημα της απόρριψης, που κυρίως είναι έντονο όταν το διαζύγιο δεν ήταν κοινή απόφαση του ενός συζύγου. Άσχημα αισθάνεται και ο σύζυγος που αποφάσισε το χωρισμό. Σε επίπεδο συναισθημάτων αυτό που κρύβεται πίσω από τη διάθεση συχνά είναι η οργή. Επίσης οι σύζυγοι κατέχονται από μια διάθεση μελαγχολική και καταθλιπτική. Πολλοί αφήνονται στη διάθεση αυτή, άλλοι προσπαθούν πάλι να την καλύψουν ασχολούμενοι υπερβολικά

με τον επαγγελματικό τους τομέα ή με τους φίλους τους. Φυσικό επακόλουθο είναι να μην έχουν χρόνο να ασχολούνται με τα παιδιά τους που στη φάση αυτή τους χρειάζονται περισσότερο.

Τα παιδιά την ανακοίνωση του διαζυγίου την βιώνουν ως απώλεια, εγκατάλειψη, θλίβονται στη σκέψη ότι οι γονείς τους χωρίζουν. Κατέχονται από έντονο φόβο μήπως τους εγκαταλείψει και ο άλλος γονέας, με αποτέλεσμα να αντιδρούν με προσκόλληση στο γονέα που ζει μαζί τους και με άγχος για το που βρίσκεται όταν απουσιάζει από κοντά τους. Αν και τα παιδιά μπορεί να ζούσαν σ' ένα κλίμα που διακατεχόταν από συγκρούσεις και διαμάχες η ανακοίνωση του διαζυγίου ξαφνιάζει.

Γι' αυτό το λόγο η ανακοίνωση στα παιδιά πρέπει να γίνεται με ξεκάθαρες και σαφείς εξηγήσεις για το τι συμβαίνει ή για το τι πρόκειται να συμβεί. Οι γονείς θα πρέπει να δώσουν μόνο αυτές τις πληροφορίες που το παιδί μπορεί να κατανοήσει και να επεξεργαστεί. Ακόμη πρέπει να πούμε ότι η ενημέρωση του παιδιού είναι καλό να γίνεται εγκαίρως και όχι να ανακοινώνονται ξαφνικά στο παιδί οι εξελίξεις που αφορούν την οικογένεια π. χ. ότι ο μπαμπάς δεν θα μείνει μαζί του. Το παιδί πρέπει να αναδιοργανώσει στη φάση αυτή τις σχέσεις του με τον γονέα που φεύγει και που συνήθως είναι ο πατέρας. Ο γονέας που φεύγει θα πρέπει να ενημερώσει το παιδί για το πότε θα το βλέπει και να δώσει στο παιδί να καταλάβει ότι δεν πρόκειται να το εγκαταλείψει. Πολύ συχνά οι γονείς δεν καταφέρνουν να είναι σταθεροί και σωστοί στο παιδί με αποτέλεσμα να δημιουργείται σ' αυτό θλίψη και ανασφάλεια όσο αφορά σχέση.

Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου στο διαζύγιο σύμφωνα με τον Γρ. Αρμπατζόγλου (1994:σελ.73), διαφοροποιείται όπως έχει προαναφερθεί στην αρχή του κεφαλαίου από την απώλεια ενός λόγω θανάτου στο ότι κατά το διαζύγιο ο γονέας παραμένει στη ζωή και η απώλεια δεν είναι οριστική. Το παιδί για το λόγο αυτό μπορεί να βρίσκεται σ' ένα ατελείωτο θρήνο μετά το διαζύγιο. Αυτό έχει να κάνει με το πώς διαδραματίζεται ο χωρισμός μεταξύ των συζύγων,

την ικανότητα τους να αντιληφθούν τι σημαίνει για το παιδί να διαχωρίσουν τη μεταξύ τους σχέση από τις σχέσεις τους με το παιδί, να μπορέσουν να συνεννοηθούν σχετικά με αυτό το τόσο σημαντικό θέμα, να εξασφαλίσουν τις συνθήκες για την καλύτερη και την πιο ποιοτική παρουσίασή τους ως προς το παιδί.

Γ. Φάση μετά το Διαζύγιο

Όπως παρατηρήθηκε κατά τις προηγούμενες φάσεις του διαζυγίου τα προβλήματα που παρουσιάζονται είναι κυρίως συναισθηματικά- ψυχολογικά. Στη φάση αυτή όπου το διαζύγιο αποτελεί πια γεγονός ως βασικό πρόβλημα παρουσιάζεται το οικονομικό και κατ' επέκταση το στεγαστικό τα οποία αντιμετωπίζονται συνήθως με την εξεύρεση εργασίας ή παύουν να υπάρχουν με έναν άλλο γάμο.

Αυτά βέβαια απασχολούν το σύζυγο ή την σύζυγο που εγκαταλείπει το σπίτι ή ακόμα και την πόλη στην οποία διέμενε και γίνονται ακόμη πιο έντονα αν ο/ η σύζυγος που φεύγει από το σπίτι έχει αναλάβει και την επιμέλεια του παιδιού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το παιδί δεν θα έχει να προσαρμοστεί μόνο στις αλλαγές που έγιναν ως φυσικό παρεπόμενο του διαζυγίου, όπως η απομάκρυνση από τον άλλο γονέα και η αναδιοργάνωση των σχέσεων, αλλά θα πρέπει να προσαρμοστεί ίσως και σ' ένα καινούργιο περιβάλλον (καινούργιο σχολείο, καινούργια γειτονιά, καινούργιες γνωριμίες).

Ο κοινωνικός λειτουργός, σύμφωνα με την Κ. Παπαί'ωάννου, στη φάση αυτή και όσο αφορά τα οικονομικά προβλήματα που επέρχονται μετά το διαζύγιο και τα προβλήματα στέγης μπορεί να βοηθήσει τους συζύγους να τα αντιμετωπίσουν πιο εύκολα βοηθώντας τους να κάνουν χρήση των προβλεπομένων για αυτές τις περιπτώσεις από το κράτος υλικών βοηθημάτων. Επίσης μπορεί μέσα

από τις παρεμβάσεις του να βοηθήσει τον άνεργο ή την άνεργη σύζυγο στην εξεύρεση εργασίας και να διευκολύνει κυρίως την εργαζόμενη διαζευγμένη μητέρα με την εισαγωγή του παιδιού σε βρεφικό ή παιδικό σταθμό.(Κ. Παπαϊωάννου,1994:σελ.57).Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια σημαντική αύξηση των δεύτερων γάμων από διαζευγμένους πράγμα αναμενόμενο αν λάβουμε υπόψη τη ραγδαία αύξηση που έχουν σημειώσει τα διαζύγια. Η επιθυμία δημιουργίας καινούργιας οικογένειας με ένα δεύτερο γάμο συχνά οδηγεί σε ένα σοβαρό δίλημμα τους συζύγους που έχουν άσχημα βιώματα από το πρώτο γάμο τους καθώς φοβούνται μη τυχόν και διαψευστούν και πάλι οι ελπίδες τους. Γίνεται ακόμα πιο σοβαρό όταν αυτοί έχουν αναλάβει την επιμέλεια του παιδιού τους.

Ο κοινωνικός λειτουργός μέσα από τα εργαλεία, τις τεχνικές και τις γνώσεις του θα μπορέσει να βοηθήσει το διαζευγμένο σύζυγο να αποφασίσει αν ένας νέος γάμος είναι αυτό που πραγματικά θέλει και αν θα του προσφέρει αυτό που ζητά. Μπορεί επιπλέον να βοηθήσει τον γονιό να προετοιμάσει τα παιδιά για αυτή την νέα προοπτική ζωής που ανοίγεται μπροστά τους.

Ο κοινωνικός λειτουργός λοιπόν μέσα από τους χειρισμούς του δεν θα δώσει ριζικές λύσεις στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τόσο οι σύζυγοι μεταξύ τους όσο και στις σχέσεις τους με τα παιδιά τους, ούτε και θα εκλείψουν μελλοντικώς δυσκολίες και προβλήματα. Μέσα από τους χειρισμούς και τις παρεμβάσεις του θα βοηθήσει τόσο τους συζύγους (- γονείς) όσο και τα παιδιά να αντιμετωπίσουν όσο γίνεται καλύτερα τις δυσκολίες που το διαζύγιο μπορεί να τους δημιουργήσει καθώς επίσης να δεχθούν με πιο ώριμο τρόπο τις αλλαγές καταστάσεων και γεγονότων.

Ο κοινωνικός λειτουργός δεν φτάνει μόνο να έχει γνώσεις και επιδεξιότητες για το χειρισμό των συναισθημάτων. Χρειάζεται να πλαισιώνεται και από ένα δίκτυο υπηρεσιών κοινωνικής μέριμνας και μια γενικότερη κοινωνική πολιτική. Να σημειωθεί ότι στη χώρα μας όσον αφορά το κρατικό τομέα και την προσφορά συμβουλευτικής ή

ψυχολογικής στηρίξεως οι ιατροπαιδαγωγικές υπηρεσίες είναι αυτές που κατά κύριο λόγο ασχολούνται με θέματα διαζυγίου. (Γαζεριάν, Μάιος 1981:σελ.1)

Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητη η δημιουργία εξειδικευμένων κρατικών υπηρεσιών σε θέματα διαζυγίου και γενικότερα οικογενειακών σχέσεων οι οποίες βέβαια πρέπει να είναι στελεχωμένες με τις αναγκαίες ειδικότητες όπως κοινωνικούς λειτουργούς, παιδοψυχιάτρους, ψυχολόγους, δικηγόρους οι οποίοι θα πρέπει στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής ομάδας να συνεργαστούν ώστε να επιτυγχάνεται αφενός η καλύτερη και πιο ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του αναγκών του εξυπηρετουμένου και παράλληλα να συντελείται η επιστημονική ανάπτυξη και εξέλιξη των μελών της παρέχοντας την ευκαιρία για ανταλλαγή απόψεων, συναισθηματικής εκφόρτισης και αλληλοϋποστήριξης.

Εκτός από τις αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες απαραίτητη είναι και η πρόβλεψη υλικών παροχών στους διαζευγμένους συζύγους για την αντιμετώπιση των πρώτων οικονομικών προβλημάτων που πιθανόν να αντιμετωπίζουν μετά το διαζύγιο. Η οικονομική ενίσχυση μέσω ενός μηνιαίου επιδόματος ικανού να καλύψει βασικές ανάγκες ή εφάπαξ βοήθημα για τις ανάγκες του πρώτου καιρού θα βοηθήσουν τους συζύγους που αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα μετά το διαζύγιο. Επίσης πολύ βοηθητικό θα ήταν η παραχώρηση στους συζύγους χαμηλότοκων δανείων με σκοπό την αγορά κατοικίας. Ακόμα, με βοήθεια στις διαζευγμένες μητέρες για εξεύρεση εργασίας μέσα από ειδικά προγράμματα σε θέσεις τόσο του ιδιωτικού τομέα όσο και του δημόσιου τομέα μπορούν να λυθούν οικονομικά προβλήματα που προκύπτουν μετά το διαζύγιο.

Για να αποφευχθούν οι δυσάρεστες συνέπειες από τις διαδικασίες στο δικαστήριο που είναι ψυχοφθόρες για το παιδί, θα βοηθούσε η δημιουργία ειδικών οικογενειακών δικαστηρίων. Τα ειδικά οικονομικά δικαστήρια που θα αποτελούνται από δικαστικούς με γνώσεις ψυχολογίας και παιδοψυχολογίας θα συνεργάζονται με άλλους

ειδικούς επαγγελματίες μεταξύ αυτών και ο κοινωνικός λειτουργός που μπορεί να συμβάλλει στη διερεύνηση των οικογενειακών σχέσεων και του οικογενειακού περιβάλλοντος ώστε να παρθεί μια σωστή απόφαση για την επιμέλεια του παιδιού και να προετοιμάσει σε συνεργασία με τους γονείς τα παιδιά για τη διαδικασία που θα ακολουθήσει στο δικαστήριο.

7.2 Ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού όσον αφορά το χειρισμό των παιδιών με βάση την ηλικία τους

Η παρέμβαση του Κοινωνικού λειτουργού στα παιδιά που βιώνουν το χωρισμό των γονιών τους θα εξαρτηθεί από την ηλικία τους και το στάδιο της ανάπτυξης τους.

Οι γνώσεις της παιδικής και της εφηβικής ψυχολογίας και συμπεριφοράς, η παρατηρητικότητα και η ευελιξία είναι αναγκαία εφόδια για την συνεργασία του Κοινωνικού Λειτουργού με τα παιδιά που περνούν μια κρίσιμη περίοδο και οι αντιδράσεις τους είναι έντονες, άμεσα άμεσες και πολυσύνθετες.

Στα παιδιά της βρεφικής ηλικίας ο Κοινωνικός λειτουργός δύσκολα μπορεί να παρέμβει λόγω των αναπτυξιακών χαρακτηριστικών της ηλικίας. Σ' αυτή την περίπτωση προσπαθεί να εξηγήσει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στους γονείς την σπουδαιότητα της ηλικίας αυτής στην διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών και τους κινδύνους που μπορεί να κρύβει η απομάκρυνση του ενός γονέα.

Στα μεγαλύτερα παιδιά, της νηπιακής ηλικίας, τα βοηθά να εκφράσουν τα συναισθήματα τους για την διάλυση της οικογένειας τους και την ξαφνική απώλεια τους ενός γονέα. Σύμφωνα με την Λάππα Όλγα (1992:1) γι' αυτή την περίπτωση, αν ο χώρος και η πολιτική της Υπηρεσίας που δουλεύει το επιτρέπουν, μπορεί να χρησιμοποιήσει διάφορα μέσα έκφρασης είτε ατομικά είτε ομαδικά που προωθούν την εκτόνωση και την εκδήλωση της εσωτερικής

ενέργειας χωρίς όμως να τονίζουν άμεσα το πρόβλημα στο παιδί και να προκαλούν άγχος. Το παιχνίδι, το παραμύθι, η ζωγραφική, η χειροτεχνία με διάφορα υλικά, το θέατρο, η μουσική ακόμα και η κίνηση είναι μερικά από τα εργαλεία που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο Κοινωνικός Λειτουργός στα παιδιά αυτής της ηλικίας εκτός από τον λόγο και την συζήτηση.

Στα παιδιά της σχολικής ηλικίας το έργο του κοινωνικού λειτουργού γίνεται αρκετά δύσκολο αφού σ' αυτή την ηλικία έχουν διαμορφώσει άποψη για όλα τα πράγματα γύρω τους και επιμένουν σ' αυτή. Ο κοινωνικός λειτουργός στοχεύει στην έκφραση όλων των αρνητικών συναισθημάτων αλλά και την αποδοχή τους από το ίδιο το παιδί, ενώ ταυτόχρονα το ενισχύει με επιβεβαιώσεις για την φυσιολογικότητα αυτών στην κρίσιμη περίοδο που περνά. Μ' αυτό τον τρόπο καταφέρνει να του γκρεμίσει όλες τις άμυνες και τις ενοχές που συνήθως τα παιδιά αυτής της ηλικίας νιώθουν και να το βοηθά να κατανοήσει τους πραγματικούς λόγους του διαζυγίου. Με την συζήτηση και τον διάλογο το προετοιμάζει για την αλλαγή στον τρόπο ζωής του. Το βοηθά να προσαρμοστεί στο πρόγραμμα επισκέψεων και στον τρόπο επικοινωνίας με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια και του συμπαραστέκεται σ' όλα τα στάδια αλλαγής της ζωής. Το παροτρύνει διαρκώς να εκφράζεται και το ηρεμεί από τα άγχη του.

Η επικοινωνία του Κοινωνικού λειτουργού με τους φορείς του σχολείου (δασκάλους, διευθυντές) είναι πολύ σημαντική καθώς ο χώρος του σχολείου είναι ένα βασικό κομμάτι της κοινωνικότητας του παιδιού. Ενημερώνει τους δασκάλους για την κρισιμότητα της περιόδου που περνά το παιδί και τους επιστά την προσοχή τους. Συνεργάζεται μαζί τους όσο κρίνει ότι είναι αναγκαίο.

Η συνεργασία του Κοινωνικού Λειτουργού με τα παιδιά της εφηβείας είναι ίσως η πιο δύσκολη στις περιπτώσεις του διαζυγίου. Τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της εφηβείας δημιουργούν γρήγορες εναλλαγές στις αντιδράσεις και την προσωπικότητα των

εφήβων που απαιτούν επιμονή, υπομονή και παρατηρητικότητα από τον Κοινωνικό Λειτουργό. Η αίσθηση της προδοσίας που συνήθως βιώνουν οι έφηβοι δεν τους βοηθά να δεχτούν εύκολα την νέα πραγματικότητα ούτε επιτρέπουν να του ανατρέψει κάποιος άλλος την γνώμη τους για αυτά που συμβαίνουν στη ζωή τους. Πιστεύουν ότι είναι αρκετά μεγάλοι να αντιμετωπίσουν τέτοιου είδους καταστάσεις όπως ένα διαζύγιο. Γι' αυτό και οι επαφές και συναντήσεις με τον Κοινωνικό Λειτουργό είναι αρκετές.

Ο κοινωνικός Λειτουργός χρειάζεται χρόνο για να κερδίσει την εμπιστοσύνη του εφήβου ώστε να καταφέρει να τον βοηθήσει να εκφράσει την οργή, τον πόνο, την αγανάκτηση, την ανησυχία ή οτιδήποτε άλλο νιώθει και να αποδεχτεί την απόφαση των γονιών του χωρίς να νιώθει παράλληλα παραμελημένο.

Σύμφωνα με την Λάππα Όλγα (1992:σελ.12), η συζήτηση και ο διάλογος είναι ο πιο συνηθισμένος τρόπος επικοινωνίας ενός Κοινωνικού Λειτουργού με τον έφηβο στις περιπτώσεις διαζυγίου. Σε θεραπευτικά όμως πλαίσια συναντάμε και ομάδες εφήβων που όμως εποπτεύονται όχι αποκλειστικά από τον Κοινωνικό Λειτουργό αλλά από μια διεπιστημονική ομάδα.

Στόχος του Κοινωνικού Λειτουργού στην κρίσιμη φάση της διάλυσης μιας οικογένειας αποτελεί η αντιμετώπιση των θεμάτων και των προβλημάτων που προκύπτουν απ' αυτή.

Σύμφωνα με τον Dr.Μουζακίτη Χρ. (1993), σε σοβαρότερες περιπτώσεις διαταραχής των παιδιών ή των εφήβων από τον χωρισμό και το διαζύγιο των γονιών, συνιστάται η οικογενειακή θεραπεία. Σ' αυτή την περίπτωση γίνεται συγκεκριμένη θεραπεία πάνω στα μέλη της οικογένειας με στόχο την αποκατάσταση της ψυχικής ισορροπίας τόσο των παιδιών όσο και των γονιών.

Εκτός των παραπάνω περιπτώσεων που η οικογένεια βρίσκεται στην κρίση του διαζυγίου, ο Κοινωνικός Λειτουργός πολύ συχνά αντιμετωπίζει οικογένειες ήδη διαζευγμένες και παρεμβαίνει σε χρόνιες καταστάσεις προβλημάτων οικονομικών, κοινωνικών και

ψυχολογικών που εμφανίστηκαν με το διαζύγιο αλλά δεν αντιμετωπίστηκαν έγκαιρα. (Dr. Μουζακίτη Χρ., 1993:σελ.96)

Συχνά οι διαζευγμένοι νιώθουν τα αρνητικά συναισθήματα του χωρισμού για πολλά χρόνια αργότερα. Η σχέση που χαρακτήρηκε με τα παιδιά τους αμέσως μετά το χωρισμό διαιωνίζεται και αρκετές φορές καταφεύγουν στις Κοινωνικές Υπηρεσίες με συναισθήματα άγχους, ενοχών και αμφιβολίας για την ανατροφή και τον τρόπο διαπαιδαγώγησης απέναντι στα παιδιά τους.

Τα παιδιά και οι έφηβοι που έχουν βιώσει άσχημα ένα διαζύγιο σταδιακά εμφανίζουν διαφόρων μορφών αντικοινωνικές συμπεριφορές και ψυχολογικές αντιδράσεις που όταν καταφεύγουν στις Κοινωνικές Υπηρεσίες πολύ συχνά με διαφορετικό αίτημα (π. χ. «Τον τελευταίο καιρό έχει μείνει χωρίς φίλους, ενώ πριν ήταν ο πιο δημοφιλής »...) τις περισσότερες φορές αποκαλύπτεται ως πηγή των προβλημάτων το διαζύγιο.

Στις περιπτώσεις αυτές ο Κοινωνικός Λειτουργός πρέπει να έχει παρατηρητικότητα για να εντοπίσει το ουσιαστικό από το επιφανειακό πρόβλημα και να χρησιμοποιήσει τις κατάλληλες τεχνικές και μεθόδους για να πετύχει την όσο το δυνατόν ομαλότερη αποδοχή του προβλήματος από τον γονέα και το παιδί. Και στις χρόνιες περιπτώσεις θα λάβει σοβαρά υπόψη του την ηλικία που βρισκόταν όταν βίωσε το διαζύγιο, ποιες ήταν οι σχέσεις του με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια, ποιες είναι μετά το χωρισμό και διάφορες άλλες λεπτομέρειες που ο Κοινωνικός Λειτουργός κρίνει αναγκαίες κατά την διάρκεια της συνέντευξης. Στόχος του Κοινωνικού είναι η αποκατάσταση της ψυχικής ισορροπίας και της κοινωνικής συμπεριφοράς, επιδιώκει την έκφραση όλων των συναισθημάτων που νιώθουν τα παιδιά ή οι έφηβοι για το χωρισμό και δεν είχαν όσο θα έπρεπε την δυνατότητα να τα εκδηλώσουν όταν βίωναν την κρίση της οικογένειάς τους. (Dr.Μουζακίτη Χρ., 1993:σελ.9)

Σε θεραπευτικά πλαίσια συχνά συναντάμε ομάδες εφήβων κυρίως, συζήτησης αλλά και βιωματικές στην προσπάθεια να εκδηλώσουν και να απελευθερώσουν το φορτίο κάποιων δυσάρεστων συναισθημάτων που έχει επιφέρει το διαζύγιο.

Με στόχο τα παραπάνω ο Κοινωνικός Λειτουργός συχνά δημιουργεί ομάδες υποστήριξης ή συμβουλευτικής ζευγαριών.

Ο Κοινωνικός Λειτουργός που έχει ασχοληθεί με τις παραπάνω περιπτώσεις διαζευγμένων οικογενειών θα πρέπει να γνωρίζει τεχνικές οικογενειακής θεραπείας και να έχει ειδικευτεί στην Κοινωνική Εργασία με οικογένεια, αφού οι γενικές γνώσεις της Κοινωνικής Εργασίας δεν είναι επαρκείς για την αντιμετώπιση και την αποκατάσταση των παιδιών και των γονιών που βιώνουν ένα διαζύγιο.

Η κοινωνική εργασία με Οικογένεια ως μέθοδος της κοινωνικής εργασίας έγινε ιδιαίτερα γνωστή στην δεκαετία του '70. Διάφοροι παράγοντες, όπως η επέκταση της ψυχανάλυσης στον χειρισμό ενός ευρύτερου φάσματος ψυχολογικών προβλημάτων που περιελάμβανε εργασία με οικογένειες, η εισαγωγή της συστημικής θεωρίας με έμφαση στη διερεύνηση επικοινωνιακών σχέσεων, το ενδιαφέρον για νέες κλινικές τεχνικές όπως ομαδοθεραπεία. Οι εξελίξεις στην συμβουλευτική για το παιδί και στη συμβουλευτική για τους συζύγους. Βοήθησαν στην δημιουργία ενός ευρύ φάσματος θεωρητικών προσεγγίσεων. Οι πιο γνωστές είναι α) η διαρθρωτική προσέγγιση (Minuchin), β) η μπιχεβιοριστική, (Patterson) η επικοινωνιακή (Satir), δ) η ψυχοδυναμική (Acerman). (Dr.Μουζακίτη Χρ.,1993:σελ.91-92)

Ο κοινωνικός λειτουργός που έχει ειδικευτεί στην Κοινωνική Εργασία με οικογένεια θα πρέπει να γνωρίζει βασικές τεχνικές αρκετών θεωρητικών προσεγγίσεων ώστε να έχει την δυνατότητα επαγγελματικής ευελιξίας ανάλογα με τις περιπτώσεις και την προσωπικότητα των μελών της οικογένειας. Επιπλέον θα πρέπει να είναι ικανός να εξετάζει την οικογένεια σαν ένα σύστημα με

διάφορα υποσυστήματα που επικοινωνούν μεταξύ τους. Βασική προϋπόθεση είναι η ικανότητα του να παρατηρεί και να είναι ευέλικτος και ανάμεσα στις θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και στην περίπτωση. (Dr.Μουζακίτη Χρ.1993:σελ.97)

Είναι όμως γεγονός ότι στη χώρα μας ακόμη δεν υπάρχει στο χώρο της κρατικής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης ειδίκευση στην Κοινωνική Εργασία με Οικογένεια. Συνεπώς οι κοινωνικοί λειτουργοί που είναι ειδικευμένοι δεν είναι όσα χρειάζονται για να στελεχώσουν τις υπηρεσίες. Επιπλέον, μόλις το 1993 εξαγγέλθηκε από την πολιτεία η δημιουργία κέντρων οικογενειακού προγραμματισμού και συμβουλευτικών σταθμών και Υπηρεσιών, όπου ο κοινωνικός λειτουργός θα μπορεί να επέμβει προληπτικά, διαγνωστικά και θεραπευτικά. Γι' αυτό συναντάμε κοινωνικούς λειτουργούς να χειρίζονται περιπτώσεις διαζευγμένων οικογενειών σε διάφορες υπηρεσίες, όπως Δικαστήρια ανηλίκων, Κέντρα Ψυχικής Υγείας, Ιατροπαιδαγωγικά Κέντρα, στην Πρόνοια και σε Ψυχιατρικές Υπηρεσίες και Υπηρεσίες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

Το διαζύγιο αποτελεί ήδη μια κοινωνική πραγματικότητα και στην Ελλάδα όπως προκύπτει από τα δημογραφικά δεδομένα. Μια συνήθη θα λέγαμε κατάσταση ζωής, μια άλλη μορφή στις ανθρώπινες σχέσεις. Έρχεται ως συνέχεια και συνέπεια των γρήγορων και εντυπωσιακών αλλαγών στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο. Σηματοδοτεί και εκφράζει αρνητικά αλλά και θετικά στοιχεία στις ανθρώπινες σχέσεις, στο θεσμό της οικογένειας.

Το διαζύγιο αποτελεί μια μακρόχρονη και σύνθετη διαδικασία με πολλά στάδια και αλλαγές για όλα τα μέλη της οικογένειας. Στη μακρόχρονη αυτή διαδικασία δεν εμπλέκονται μόνο οι γονείς αλλά και τα παιδιά. Κύριος στόχος λοιπόν ήταν να καταδειχθούν όσο το δυνατόν εκτενέστερα οι επιδράσεις που έχει ένα διαζύγιο στη ζωή των παιδιών.

Τα πιθανά προβλήματα των παιδιών συνδέονται με πολλούς παράγοντες πριν και μετά το χωρισμό. Η ηλικία και το αντίστοιχο στάδιο ανάπτυξης των παιδιών, το φύλο, το χρονικό διάστημα από το χωρισμό, η σχέση με τους δυο γονείς αποτελούν θα λέγαμε καθοριστικούς παράγοντες για τις αντιδράσεις και την προσαρμογή των παιδιών, καθώς και για την ένταση, το βαθμό και την διάρκεια των δυσκολιών των παιδιών κατά τις μεταβατικές φάσεις της συζυγικής κατάστασης των γονέων τους. Στο αρχικό διάστημα του χωρισμού των γονέων, οι αντιδράσεις των παιδιών είναι «αναμενόμενες» αντιδράσεις, κατά την διάρκεια της κρίσης που περνά η οικογένεια και του θρήνου για το χωρισμό των γονέων τις περισσότερες φορές υποχωρούν σταδιακά άλλοτε πάλι όχι. Δεν μπορούνε όμως να πούμε το ίδιο για τις μακροχρόνιες συνέπειες, οι

οποίες βρίσκονται ακόμη υπό διερεύνηση και μπαίνουν περισσότερο σαν ερωτήματα και υποθέσεις.

Είναι απαραίτητο ακόμη να επισημανθεί, ότι τα παιδιά των διαζευγμένων γονέων παρουσιάζουν δυσκολίες διαπροσωπικής και ενδοπροσωπικής συμπεριφοράς. Είδαμε πως το διαζύγιο συγκεκριμένα επιφέρει επιπτώσεις στην ανάπτυξη των παιδιών, τραυματίζει τον ψυχικό τους κόσμο ενώ παρουσιάζονται ιδιαίτερα σημαντικές δυσκολίες στη σχολική τους επίδοση.

Ένα σημαντικό θέμα προκύπτει από το ότι η θεωρητική μας αντίληψη για την οικογένεια και ιδίως για το πώς κατανοούνται οι σχέσεις γονιών και παιδιών, έχουν όλα μελετηθεί και αναπτυχθεί με βάση το πρότυπο της οικογένειας δυο γονιών. Το σχήμα αυτό χρειάζεται μια τροποποίηση είναι σίγουρο λόγω χάρη πως η χωρισμένη οικογένεια δεν μπορεί να εκλαμβάνεται σαν η κουτσουρεμένη παραλλαγή της ολόκληρης οικογένειας!

Πιο συγκεκριμένα ύστερα από το διαζύγιο των δυο γονέων τα παιδιά ζουν μόνο με τον ένα από τους δυο γονείς. Έτσι έχουμε τις μονογονεϊκές οικογένειες. Μέσα από τη μελέτη διαπιστώνεται πως στη μονογονεϊκή οικογένεια η ανάγκη του διπλού ρόλου των συζύγων είναι ακόμα πιο έντονη, γιατί όταν η οικογένεια στηριχθεί σε ένα μόνο γονέα, καθίσταται πλέον άμεσο και αναγκαίο ο γονιός αυτός να είναι σε θέση να παίξει δυο ρόλους : γυναίκας και άντρα, πατέρα και μητέρα.

Ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών έχει αυξηθεί σημαντικά και προβλέπεται να αυξηθεί ακόμα περισσότερο, όσο αυξάνουν τα ποσοστά του διαζυγίου, όσο η έννοια του γάμου και ο θεσμός της οικογένειας αμφισβητούνται και υποβαθμίζονται, όσο τα ήθη χαλαρώνουν.

Επίσης επισημαίνεται ότι, στην πυρηνική οικογένεια μπορεί να υπάρχει η φυσική παρουσία του γονέα, αλλά συγχρόνως και η ψυχική απουσία του από τη ζωή των παιδιών. Αντίστοιχα στη μονογονεϊκή οικογένεια υπάρχει μεν η φυσική απουσία του ενός σε

καθημερινή βάση, αλλά μπορεί να είναι ιδιαίτερα έντονη και καθοριστική για την ανάπτυξη του παιδιού η ψυχική του παρουσία, αφού το σημείο αναφοράς του σχετικά με την ταύτιση κλονίζεται και για να αποκατασταθεί η ισορροπία απαιτείται μακρόχρονη και επώδυνη ψυχική προσπάθεια. Η εμπειρία όλων των φάσεων της διαδικασίας του διαζυγίου αποτελεί ωστόσο για τα παιδιά μια σημαντική εμπειρία ενδυνάμωσης του εαυτού στη πορεία της ζωής τους.

Τέλος, επισημαίνεται ότι, είναι ιδιαίτερα σημαντικός ο ρόλος του Κοινωνικού Λειτουργού, ως ειδικού επαγγελματία στις περιπτώσεις διαζυγίου, όπου η διακοπή της συζυγικής συμβίωσης και η διάσπαση της οικογένειας προκαλούν στο σύζυγό τους ή στα παιδιά τους προβλήματα κυρίως συναισθηματικά ή ψυχολογικά, τα οποία διαταράσσουν τις σχέσεις τους με το περιβάλλον τους ή με τον ίδιο τους τον εαυτό και δεν μπορούν να τα αντιμετωπίσουν από μόνοι τους χωρίς τη βοήθεια κάποιου ειδικού επαγγελματία.

Μέσα από τις γενικές διαπιστώσεις (συμπεράσματα), όπως αυτές προκύπτουν από την μελέτη, οι εισηγήσεις που πρέπει να γίνουν είναι οι εξής:

1) Οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν μεγάλες ευθύνες και μάλιστα ευθύνες που απορρέουν από τα συντάγματα τους να προστατέψουν την οικογένεια. Όμως προστατεύοντας την οικογένεια, υποχρεούνται να προστατέψουν κάθε μορφή παραδεκτής τουλάχιστον από το νόμο οικογένειας και προπάντων τις λιγότερο ευνοημένες οικογένειες που στην κορυφή τους βρίσκονται αναμφισβήτητα οι μονογονεϊκές και μάλιστα τις περισσότερες φορές αυτές με αρχηγό την γυναίκα. Γιατί δυστυχώς ακόμη και σήμερα η γυναίκα είναι το δεύτερο φύλο, το λιγότερο ευνοημένο στη ζωή που σε πολλές κοινωνίες εξακολουθεί να γαλουχείται με μόνο σκοπό τον γάμο, σαν μόνη καταξίωση στη ζωή της.

2) Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητη η δημιουργία εξειδικευμένων κρατικών υπηρεσιών σε θέματα διαζυγίου και

γενικότερα οικογενειακών σχέσεων οι οποίες βέβαια πρέπει να είναι στελεχωμένες με τις αναγκαίες ειδικότητες όπως κοινωνικούς λειτουργούς, παιδοψυχιάτρους, ψυχολόγους, δικηγόρους οι οποίοι θα πρέπει στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής ομάδας να συνεργαστούν ώστε να επιτυγχάνεται αφενός η καλύτερη και πιο ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του αναγκών του εξυπηρετούμενου και παράλληλα να συντελείται η επιστημονική ανάπτυξη και εξέλιξη των μελών της παρέχοντας την ευκαιρία για ανταλλαγή απόψεων, συναισθηματικής εκφόρτισης και αλληλοϋποστήριξης.

3) Εκτός από τις αρμόδιες κοινωνικές υπηρεσίες απαραίτητη είναι και η πρόβλεψη υλικών παροχών στους διαζευγμένους συζύγους για την αντιμετώπιση των πρώτων οικονομικών προβλημάτων που πιθανόν να αντιμετωπίζουν μετά το διαζύγιο.

4) Για να αποφευχθούν οι δυσάρεστες συνέπειες από τις διαδικασίες στο δικαστήριο που είναι ψυχοφθόρες για το παιδί, θα βοηθούσε η δημιουργία ειδικών οικογενειακών δικαστηρίων. Τα ειδικά οικονομικά δικαστήρια που θα αποτελούνται από δικαστικούς με γνώσεις ψυχολογίας και παιδοψυχολογίας θα συνεργάζονται με άλλους ειδικούς επαγγελματίες μεταξύ αυτών και ο κοινωνικός λειτουργός που μπορεί να συμβάλλει στη διερεύνηση των οικογενειακών σχέσεων και του οικογενειακού περιβάλλοντος ώστε να παρθεί μια σωστή απόφαση για την επιμέλεια του παιδιού και να προετοιμάσει σε συνεργασία με τους γονείς τα παιδιά για τη διαδικασία που θα ακολουθήσει στο δικαστήριο.

5) Απαραίτητη τέλος κρίνεται η εξειδίκευση των κοινωνικών λειτουργών στην οικογενειακή θεραπεία αφού θεσπίστηκαν κέντρα Οικογενειακού Προγραμματισμού.

Σίγουρα έχουμε να κάνουμε με μια δυσάρεστη κατάσταση στη ζωή των παιδιών αφού πρόκειται αφενός για το διαχωρισμό της οικογένειας και για μια «απώλεια» με δικά της χαρακτηριστικά και αφετέρου για μια παρατεινόμενη χρονικά διαδικασία. Οποσδήποτε μακριά από δραματοποιήσεις και απλουστεύσεις δεν μπορούμε να

προδικάσουμε, ότι όλα θα εξελιχθούν υποχρεωτικά άσχημα, ούτε να υποστηρίξουμε, πως όλα θα ήταν καλύτερα πριν από το διαζύγιο. Θα ήθελα να κλείσω λέγοντας ότι, άλλα παιδιά θα χάσουν από αυτή την ιστορία και θα βγουν ζημιωμένα, άλλα θα καταφέρουν απλώς να κρατηθούν και άλλα θα βγουν κερδισμένα!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α': Πίνακες υπολογισμών

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 : ΓΑΜΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΖΥΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1979-1996)

ΕΤΟΣ	ΓΑΜΟΙ		ΔΙΑΖΥΓΙΑ	
	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΑΜΩΝ	ΓΑΜΟΙ ΣΕ 1000 ΑΤΟΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΑΖΥΓΙΩΝ	ΔΙΑΖΥΓΙΑ ΣΕ 1000 ΓΑΜΟΥΣ
1979	79023	8.4	4716	59.7
1980	62352	6.5	6684	107.2
1981	71178	7.3	6349	89.2
1982	67784	6.9	5558	82.0
1983	71143	7.2	5907	83.0
1984	54793	5.5	8672	158.3
1985	63709	6.4	7568	118.8
1986	58091	5.8	8939	153.9
1987	66166	6.6	8830	133.5
1988	47873	4.8	8335	174.1
1989	61884	6.1	6360	102.8
1990	59052	5.9	6037	102.2
1991	65568	6.4	6351	96.9
1992	48631	4.7	6156	126.6
1993	62195	6.0	7725	124.2
1994	56813	5.4	7675	135.1
1995	63987	6.1	10995	171.8
1996	45408	4.3	9360	206.1

(Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική της Δικαιοσύνης)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Τα διαζύγια στις χώρες της Ε.Ε.

ΧΩΡΕΣ	ΕΤΗ							
	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1991
Ε.Ε ΤΩΝ 12	0,4	0,5	0,7	1,1	1,3	1,6	1,7*	...
ΒΕΛΓΙΟ	0,5	0,6	0,7	1,1	1,5	1,9	2,0	2,1
ΔΑΝΙΑ	1,5	1,4	1,9	2,6	2,7	2,8	2,7	2,5
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	0,9	1,0	1,3	1,7	1,6	2,1	2,2*	1,7
ΕΛΛΑΔΑ	0,3	0,4	0,4	0,4	0,7	0,8	0,6	0,6
ΙΣΠΑΝΙΑ	-	-	-	-	-	-	0,6*	...
ΓΑΛΛΙΑ	0,7	0,7	0,8	1,1	1,5	1,9	1,9	1,9
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	-	-	-	-	-	-	-	-
ΙΤΑΛΙΑ	-	-	-	0,2	0,2	0,3	0,5	0,5
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	0,5	0,4	0,6	0,6	1,6	1,8	2,3*	2,0
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	0,5	0,5	0,8	1,5	1,8	2,3	1,9	1,9
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	0,1	0,1	0,1	0,2	0,6	0,9	0,9	1,1
ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ	0,5	0,7	1,1	2,3	2,8	3,1	2,9	...

*1989

ΠΗΓΕΣ: Eurostat, Demographic Statistics, 1990, σελ. 188 (για τα έτη 1960 – 1985)

Ηρα Εμκε-Πουλοπούλου, Το Δημογραφικό, σελ. 231

(για τα έτη

1990 – 1991)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Διαζύγια σε 1.000 γάμους

ΔΙΑΖΥΓΙΑ ΣΕ 1.000 ΓΑΜΟΥΣ					
ΚΡΑΤΗ	1960	1970	1980	1986	1989
ΒΕΛΓΙΟ	2,0	2,6	5,6	7,3	8,6
ΔΑΝΙΑ	5,9	7,6	11,2	12,8	13,6
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	3,6	5,1	6,1	8,3	8,7
ΕΛΛΑΔΑ	1,5	1,7	2,5	3,8	4,9
ΙΣΠΑΝΙΑ	-	-	1,1	-	-
ΓΑΛΛΙΑ	2,9	3,3	6,3	8,5	8,4
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	0	0	0	0	0
ΙΤΑΛΙΑ	-	1,3	0,8	1,1	2,1
ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ	2,0	2,6	6,5	6,4	10,0
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	2,2	3,3	7,5	8,7	8,1
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	0,4	0,2	2,8	3,7	-
ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ	2,0	4,7	12,0	12,9	12,7

ΠΗΓΗ: Eurostat: Demographic Statistics 1988 και 1991

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄ :Οι απόψεις των παιδιών για το διαζύγιο των γονέων τους

Αυτό που συχνά απασχολεί τα παιδιά είναι η δική τους ασφάλεια και συχνά αναρωτιούνται:

- ∅ Τι θα γίνει εάν με αφήσουν και οι δύο;
- ∅ Τι ήταν αυτό που έκανα λάθος;
- ∅ Μήπως φταίω εγώ για το διαζύγιο;

Τώρα τι πρόκειται να μου συμβεί;(Maureen Freely,Guardian Unlimited 2002:σελ.2)

Επίσης από τις σκέψεις που κάνουν τα παιδιά, όταν έρχονται αντιμέτωπα με τον χωρισμό των γονέων τους ή όταν το διαζύγιο είναι πλέον γεγονός είναι οι ακόλουθες:

- ∅ «Γιατί η μαμά μου δεν θέλει να είναι μαζί μας;»
- ∅ «Δεν καταλαβαίνω γιατί τα σαββατοκύριακα πρέπει να πηγαίνω στο σπίτι του μπαμπά».
- ∅ ``Δεν θυμάμαι ποτέ να έχω δει τους γονείς μου μαζί ευτυχισμένους``.
- ∅ ``Θυμάμαι ότι πάντα ένιωθα πως ήταν δικό μου λάθος και συχνά έκλαιγα στον ύπνο μου``.
- ∅ ``Νομίζω ότι μισούν ο ένας τον άλλον``.
- ∅ ``Οι γονείς μου με βοήθησαν να αισθάνομαι πάντα ασφαλής``.
- ∅ ``Οι γονείς μου ήταν πάντα δίκαιοι μαζί μου. Ακόμη και αν χώρισαν ήταν πάντοτε πλάι μου. Τους αγαπώ γι' αυτό``.
- ∅ ``Και οι δύο γονείς μου ήταν πάντοτε εκεί για εμένα και διέθεταν χρόνο να μιλήσουν μαζί μου``.

``Κανείς δεν μπορούσε να κάνει κάτι για να μην συμβεί αυτό``.(Maureen Freely,Guardian Unlimited 2002:σελ.2)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ': Ο ειδικός ορίζει δραστηριότητες για να ξεπεραστεί το διαζύγιο

Η Wallerstein (1985,1991) αναφέρει μια δεκαετή συνεχιζόμενη έρευνα του αρχικού δείγματός της. Σε αυτές και σε άλλες δημοσιεύσεις περιγράφει και επεξηγεί τα πολύπλοκα προβλήματα και τις ευκαιρίες που προκύπτουν λόγω του διαζυγίου. Σε αυτή τη δεκαετή έρευνα εκτίθενται τα καθήκοντα ψυχολογικού χαρακτήρα με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι οι ενήλικες και τα παιδιά κατά την περίοδο του διαζυγίου.

Θεωρήθηκε ότι το διαζύγιο έθετε στους ενήλικες που εμπλέκονταν δύο είδη υποχρεώσεων. Πρώτον, απαιτούσε από αυτούς να οικοδομήσουν ξανά τη ζωή τους ως ενήλικες και να χρησιμοποιήσουν με θετικό τρόπο τις δεύτερες ευκαιρίες που τους δίνονταν με το διαζύγιο. Δεύτερον, απαιτούσε από αυτούς να είναι γονείς για τα παιδιά τους και μετά το διαζύγιο, προστατεύοντάς τα από τα διασταυρούμενα πυρά μεταξύ των πρώην συζύγων, και να τα ανατρέφουν καθώς αυτά μεγάλωναν. Τα καθήκοντα των ενηλίκων ήταν τα εξής:

- Ø Να δώσουν τέλος στο γάμο.
- Ø Να πενθήσουν για την απώλεια.
- Ø Να «ξαναβρούν» τον εαυτό τους.
- Ø Να επιλύσουν ή να περιορίσουν τα πάθη.
- Ø Να ξαναδημιουργήσουν.
- Ø Να βοηθήσουν τα παιδιά:
  1. στην προσχολική ηλικία
  2. κατά την πρώτη σχολική ηλικία – πέντε έως οκτώ ετών
  3. κατά τα τελευταία σχολικά χρόνια – εννέα έως δώδεκα ετών και κατά την εφηβεία. (M.

Herbert, 1996:σελ.40)

Από τη στιγμή που η απόφαση του διαζυγίου είχε ληφθεί, τα ακόλουθα θεωρήθηκαν ένας σημαντικός τρόπος βοήθειας για τα παιδιά.

∅ Η έκφραση της λύπης ήταν σημαντική, επειδή θα επέτρεπε στα παιδιά να κλάψουν και να θρηνήσουν χωρίς να είναι υποχρεωμένα να κρύβουν τα συναισθήματα απώλειας από τους ενήλικες ή από τον εαυτό τους.

∅ Η λογική ήταν σημαντική, επειδή συνεισέφερε στην ηθική ανάπτυξη του παιδιού.

∅ Η σαφήνεια ήταν σημαντική, έτσι ώστε τα παιδιά δεν θα ενθαρρύνονταν να αναλάβουν οποιαδήποτε προσπάθεια για συμφιλίωση.

∅ Η επίδειξη δισταγμών ήταν σημαντική, επειδή τα παιδιά χρειάζονταν να νιώθουν ότι οι γονείς λάμβαναν υπόψη τη βαθιά ταραχή τους.

∅ Εάν αλήθευε, οι γονείς μπορούσαν να πουν ότι τα παιδιά ήταν μία από τις μεγαλύτερες ικανοποιήσεις του γάμου τους.

∅ Ήταν αναγκαίο για τους γονείς να προετοιμάσουν τα παιδιά τους για τις καταστάσεις με τις οποίες θα έρχονταν αντιμέτωπα στο μέλλον, με όσο το δυνατόν περισσότερες λεπτομέρειες.

∅ Το θάρρος αποτελούσε μια καλή λέξη που οι γονείς θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν όταν εξηγούσαν στα παιδιά για το διαζύγιο. Ήταν σημαντικό οι γονείς να τονίσουν ότι όσοι σχετιζόνταν με την κατάσταση έπρεπε να φανούν γενναίοι.

Ø Οι γονείς ήταν αναγκαίο να καθυστερήσουν τα παιδιά και να τα διαβεβαιώσουν ότι θα τα κρατούσαν ενήμερα για όλες τις σημαντικές εξελίξεις.

Ø Επειδή τα παιδιά ένιωθαν τόσο πολύ ανήμπορα με την κατάσταση του διαζυγίου, οι γονείς μπορούσαν να τα προσκαλέσουν σε συζητήσεις όπου θα λάβαιναν σοβαρά υπόψη τις προτάσεις τους.

Ø Ήταν απαραίτητο να λένε στα παιδιά, ξανά και ξανά, ότι το διαζύγιο δεν θα αποδυνάμωνε το δεσμό ανάμεσα στο γονέα που δεν είχε την κηδεμονία και στο παιδί, παρά το γεγονός ότι τώρα θα ζούσαν χωριστά.

Ø Ήταν απαραίτητο οι γονείς να επιτρέψουν στα παιδιά να αγαπούν και τους δύο γονείς ελεύθερα και ανοικτά. (Herbert, 1996:σελ.40-41)

Η Wallerstein είναι της άποψης ότι οι υποχρεώσεις των παιδιών από ψυχολογικής πλευράς ήταν:

Ø Κατανόηση του διαζυγίου

Ø Μεθόδευση της απόσυρσης – τα παιδιά και οι έφηβοι ήταν απαραίτητο να επιστρέψουν στις δικές τους ζωές όσο το δυνατόν συντομότερα μετά το διαζύγιο. Ήταν πολύ σημαντικό γι' αυτά να ξαναρχίσουν τις συνηθισμένες δραστηριότητες του σχολείου και του παιχνιδιού, και να επιστρέψουν τόσο σωματικά όσο και συναισθηματικά στα φυσιολογικά αναπτυξιακά τους καθήκοντα.

Ø Αντιμετώπιση της απώλειας

Ø Αντιμετώπιση του θυμού

Ø Επεξεργασία των αισθημάτων ενοχής και επίλυσής τους

Ø Παραδοχή της μονιμότητας του διαζυγίου

Ø Διακινδύνευση της αγάπης εξαιτίας του διαζυγίου – ήταν πολύ σημαντικό να νιώθουν αγαπητά. Έπρεπε να ενθαρρυνθούν να αποδεχθούν με ρεαλισμό το γεγονός ότι θα μπορούν να αγαπούν και να αγαπιούνται.(J. Wallerstein,1991:σελ.352)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- § Αντωνιάδου Μαρία (1994). *Η χρονική περίοδος γύρω από το χωρισμό- Συμβουλευτική παρέμβαση. Διαζύγιο και παιδιά.* Θεσσαλονίκη: Διαλλαγή.
- § Αρμπατζόγλου Γρ.(1994). *Το διαζύγιο ως αφορμή σε παιδοψυχιατρική Υπηρεσία: Θεραπεία αντιμετώπισης του παιδιού-συνεργασία με γονείς, Διαζύγιο και Παιδιά.* Θεσσαλονίκη : Διαλλαγή.
- § Δεληγιάννης Γιάννης (1987). *Οικογενειακό Δίκαιο Συζυγικές σχέσεις- Διαζύγιο.* Θεσσαλονίκη: Σακκουλά.
- § Δρακουλίδης Ν. (1987). *Τα σωστά και λάθη για τα παιδιά.* Αθήνα: Δίπτυχο.
- § Εμκέ- Πουλοπούλου Έρα (1994). *Το Δημογραφικό.* Αθήνα: Έλλην.
- § *Θέματα προετοιμασίας για το Γάμο- Συμβίωση και σχέσεις στην Οικογένεια.*(1989)
- § Κοτζαμπάση Α. (1994). *Νοητικό χρονοδιάγραμμα της κλονισμένης του συζυγικής σχέσης, Διαζύγιο και Παιδιά.* Θεσσαλονίκη: Διαλλαγή.
- § Κουμάντος Α. Γεώργιος (1984). *Παραδόσεις Οικογενειακού Δικαίου.* Αθήνα: Σακκουλά.
- § Κουνουγέρη Μανωλεδάκη Έφη (1994). *Διαζύγιο και παιδιά.* Θεσσαλονίκη: Διαλλαγή.
- § Κουνουγέρη Μανωλεδάκη Έφη (1990). *Οικογενειακό Δίκαιο II- Διαζύγιο.* Θεσσαλονίκη: Σακκουλά.
- § Κωνσταντινίδης Π. (1983). *Το Διαζύγιο και η Διαδικασία Έκδοσης του μετά Νόμο.*
- § Λαζαρίδου Λία (1994). *Οι αναμενόμενες αντιδράσεις των παιδιών με βάση την ηλικία τους, Διαζύγιο και παιδιά.* Θεσσαλονίκη: Διαλλαγή.

- § Λάππα Όλγα (1992). Σημειώσεις στα «Μέσα διαγνωστικά και θεραπευτικά στην Κοινωνική Εργασία». Αθήνα.
- § Μαντζάρου-Κανελλοπούλου (1981). Οικογένεια με ένα γονέα. Αθήνα.
- § Μαρκοβίτης Μ. (1994). Εισαγωγικά, Διαζύγιο και παιδιά. Θεσσαλονίκη: Διαλλαγή.
- § Μαρκοβίτης Μ. (1994). Νεότερα ερευνητικά δεδομένα , διαζύγιο και παιδιά. Θεσσαλονίκη: Διαλλαγή.
- § Ματθαίος: ΙΘ' :4-6, Ε' :32 και ΙΘ' :9
- § Μουζακίτης Χρ. (1992). Σημειώσεις στην Κοινωνική Εργασία με Οικογένεια. Αθήνα.
- § Μπακογιάννης Βασίλης (1994). Γάμος ένα Πνευματικό Γυμναστήριο.
- § Μπαρκατσούλιας Β. (1989). Οικογενειακό Δικονομικό Δίκαιο: Θεωρία, Νομολογία- Πράξη
- § Νουάρος-Μιχαηλίδης Γεώργιος (1975). Οικογενειακό Δίκαιο. Αθήνα.
- § Νόβα –Καλτσούνη Χριστίνα (2000). Κοινωνιολογία του γάμου και της οικογένειας. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- § Παπαγιάννης Φώτης (1989). Εισαγωγή στο Δίκαιο.
- § Παπαιωάννου Καλλιόπη (1994). Σημειώσεις στην Κοινωνική Εργασία με Άτομα III .
- § Σπυριδάκης Ι. (1983). Εγχειρίδιο Αστικού Δικαίου.
- § Τσιάντης Γ. (1994). Ψυχική Υγεία του Παιδιού και της Οικογένειας. Τεύχος Α' . Αθήνα: Καστανιώτη.
- § Τσίτουρα Στέλλα (1990). Φροντίδα για την οικογένεια και το παιδί. Αθήνα: Οικογένεια με διαζύγιο.
- § Χαντζηχρήστου Χρ. (1999). Ο χωρισμός των γονέων το διαζύγιο και τα παιδιά. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- § Χαντζόπουλος Χαράλαμπος (1990). Το ιερό μυστήριο του Γάμου, Οι μεικτοί γάμοι.

- § Χουρδάκη Μαρία (1982). *Οικογενειακή Ψυχολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- § Χριστιανόπουλος Κρίτων (1994). *Παράγοντες που συμμετέχουν στο διαζύγιο, Διαζύγιο και Παιδιά*. Θεσσαλονίκη: Διαλλαγή.

Ξένη σε μετάφραση

- § Γκάρμπαρ Κλαίρ & Ντόλτο Φρανσίς (1996). *Η οικογένεια μωσαικό*. Αθήνα: Πατάκη.
- § Γαζεριαν Μπ. (Μάιος 1981). *Ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού στις ομάδες Υγείας*. Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο.
- § Herbert M. (1996). *Χωρισμός και διαζύγιο. Βοηθώντας τα παιδιά να το αντιμετωπίσουν*. Τόμος Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- § Javour Arthour (1983). *Το παιδί και ο ψυχικός του κόσμος*. Αθήνα: Μπουμπουμάνη.
- § Μισέλ Α. (1991). *Κοινωνιολογία του γάμου και της οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg.
- § Μπραινχόσλι Βίλλυ (1977). *Τα βάσανα ενός πατέρα*. Αθήνα.
- § Ντράικορς Ρούντελφ (1979). *Η πρόκληση να είμαστε γονείς*. Αθήνα: Γλάρος.
- § Ντράικορς Ρούντολφ (1984). *Η πρόκληση του γάμου*. Αθήνα: Γλάρος.
- § Parke D. Ross (1987). *Ο πατέρας – Η συμβολή στη διαμόρφωση του παιδιού*. Αθήνα: Κουτσούμπος Α.Ε. Fontana.
- § Satir Virginia (1989). *Πλάθοντας τους ανθρώπους*. Αθήνα: Κέδρος.
- § Φρίτς Ίνα (1988). *Οι γονείς χωρίζουν. Παιδιά και γονείς αντιμετωπίζουν μαζί την κρίση*. Αθήνα: Νότος.

Μεταφρασμένη Βιβλιογραφία

- § Amato,P.R. & Keith,B. (1991a). ***Parental divorce and the well-being of children:a meta-analysis.*** Psychological Bulletin.
- § Cherlin, A.J. (1991). ***Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States.*** Science.
- § Goode W.J. (1993). ***Word changes in divorce patterns.*** New Heaven: Yale University Press.
- § Guidabaldi,J. (1983). ***The impact of parental divorce on children:Report of the nationwide NASP study.*** School Psychology Review.
- § Guidabaldi,J.& Perry, J.D. (1985). ***Divorce and mental helth sequalee for children: A two-year-follow-up of nation wide Sample.*** Journal of the American Academy of child Phychiatry.
- § Hatzichristou Ch.& Papadatos E.(1993). ***Juvenile deliquent's perceptions of childhood rearing patterns.Child Abuse and neglect.***
- § Hetherigton,E.M. (1972). ***Effects of father absence on personality development in adolescent daughters.*** Development Phsycology.
- § Kalter N. (1990). ***Growing up with Divorce. Helping your child Avoid immediate and Later Emotional Problems..***New York:Fawcett colubine.
- § Parish T. S. & Dostal J. W. (1980). ***Relatonships between evolation of self and parents by children from intact and divorced families.*** Journal of phycology.
- § Roll J. (1992). ***Lone parent families in the European Commity. A report to the European Commision.*** European Family and Social Policy Unit, London, England.

- § Wallerstein Judith (1991). *The long-term effects of divorce on children*. A Review, J. Armer. Acad. Child Adolescence Psychiatry.
- § Wallerstein & Kelly (1983). *Children of divorce: The psychological tasks of the child*. Am. J. Orthopsychiatry.

Διαδουκτιο

- § Internet:www.jphycol org.searchall. Mauren Freely. Guaardian unlimited 2002.*Inocent victims of a Litigious Divorce. The children*.
- § Internet:www.jphycol org.searchall.*The effects of divorce on children*.Department of family relations and Human Development. The Ohio State University

Εγκυκλοπαίδειες

- § Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα (1990):Πάπυρος,τόμος 20^{ος} . Αθήνα
- § Χατζηχρήστου Χρ. (1991). *Διαζύγιο και ανάπτυξη του παιδιού*. Παιδαγωγική ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια Λεξικό,τόμος 3^{ος}. Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα.

Περιοδικά

- § Ανδή- Καλώνη Ι. (1982). *Ο Αγώνας της Γυναίκας*. Ο πολιτικός γάμος όπως ισχύει στην Ελλάδα, τεύχος 13.